

לחולל שינוי, אחרת
Generating change, differently
إحداث تغيير بشكل مختلف

גוף רביעי

הידיעה של השדה

אוטו שארמר
MIT Sloan School of Management; Presencing Institute
scharmer@mit.edu

אווה פומריו
Presencing Institute

תקציר

בהקשר של משברים מרובים והתמוטטות מערכתית, האתגר הראשון במעלה הניצב בפנינו הוא תחושה רווחת ברבים של דיכאון קולקטיבי – היעדר יכולת פעולה והשפעה (agency) על התמונה הרחבה יותר. מה צריך לקרות כדי לשרת טרנספורמציה אבולוציונית מול התמוטטות כזאת? לדעתנו, נדרשת צורה של ידיעה המפליגה מעבר להבניות הנוכחיות של ידיעה בגוף ראשון, שני ושלישי שסביבן מאורגנות הרבה מהמערכות הקיימות הקשורות ללמידה, לידע ולמנהיגות. במאמר זה אנחנו מציגים את הידיעה בגוף רביעי כאפיסטמולוגיה מובחנת בהצטלבות של שלוש האחרות, ואנחנו שואבים ממחקר הפעולה שלנו להדגשת חמש תופעות המצביעות על ידיעה בגוף רביעי ומבחינות אותה מהאחרות: (1) ידיעה העוברת דרכי אבל לא נובעת ממני; (2) ידיעה המופיעה בחוויה האישית שלי כביזור של תפיסה; (3) תחושה מוגברת של פוטנציאל, של אפשרויות שנחוו קודם לכן כבלתי מושגות ועכשיו נראות בהישג יד; (4) תחושה של יכולת הפעולה האישית שלי בעזרה ל"יקום" (השדה הרחב יותר) להתפתח ו-(5) השפעה משמעותית לטווח ארוך במונחי תוצאות מעשיות. תקוותנו היא שבעקבות הבהרת המושג "ידיעה בגוף רביעי" נוכל לספק בסיס אפיסטמי שעליו יוכלו להתפתח מתודולוגיות מחקר וחקירה, כהשלמה של צורות חקירה בגוף ראשון, שני ושלישי. אלה הן מתודולוגיות המבוססות על חישה עמוקה ונוכחות עמוקה המאפשרות לאינדיבידואלים ולקולקטיבים זיהוי, חיבור וביטוי של תפקידים הייחודי בהקשר הרחב יותר של הרגע הזה ושל הדפוסים ההתחלתיים של התהוות והיווצרות של תנועות שינוי.

מילות מפתח

ידיעה בגוף רביעי, תיאוריית U, שדה חברתי, טרנס-סובייקטיביות, ידיעה שהיא מעבר לעצמי, נוכחות עמוקה, שינוי מערכתית מבוסס מודעות

תרגום: ענבל שגיב נקדימון

עריכה וייעוץ מקצועי: ד"ר דניאל שני וד"ר יעל בר-לב
עריכת תרגום: הלית ינאי לויזון
עישוב: מיכל סיקלאי

הוצאת התרגום לאור: עמותת BeDo
שנת: 2026

¹ אנחנו משתמשות במושג "יכולת פעולה" כדי לסמן את המושג agency שמשמעותו המלאה היא "היכולת של יחידים לפעול באופן עצמאי ולהשפיע"

הקדמה

הבעיה הראשונה במעלה של האנושות כיום אינה שינוי אקלים או אי שוויון או מלחמות. הבעיה אינה ההתפשטות של הבינה המלאכותית (AI). לא, הבעיה היא התחושה שלנו שאין בידנו הכוח לשנות דבר מכל אלה. הדרכים הישנות לידיעה ולפעולה בעולמנו אינן מספיקות עוד. המערכות הקיימות עבורנו מתמוטטות. כדי שנוכל לשרת את השינוי החברתי למול ההתמוטטות הזאת, ואנחנו מאמינים שהדבר אפשרי בהחלט, עלינו לשאוב מתוך צורת ידיעה חדשה – ידיעה למען פעולה טרנספורמטיבית.

הקטגוריות הקיימות של ידיעה – ידיעה בגוף ראשון (סובייקטיבי), ידיעה בגוף שני (אינטר-סובייקטיבי), וידיעה בגוף שלישי (חוץ-אובייקטיבי) – שעליהן אנחנו מבססים את מערכות הלמידה, יצירת הידע והמנהיגות, חשובות – אבל הן אינן מספיקות להפעלת השינוי העמוק והאנרגיה הנדרשים כעת. אנחנו זקוקים לאיכות של ידיעה המאפשרת לנו להתחבר בצורה עמוקה יותר אל הכבוד הסגולי ואל הפנימיות של העולמות המקיפים אותנו ולהעריך אותם. אלה העולמות שאנחנו שותפים בעיצובם ובפעולתם מרגע לרגע. הפנימיות הקולקטיבית של העולמות העולים בנו במשותף באופן כללי, והתכונות היותר עדינות ומתגלות של המערכות החברתיות באופן ספציפי, הן אלה שנותרו באזור עיוורון אפיסטמולוגי אם בוחנים אותן מזווית הראייה של הגישות הפוזיטיביסטיות למדע. עם זאת, עמוק בתוך החוויה הפנימית שלנו, רבים האזרחים, מחוללי השינוי והמנהיגים שיוזעים שכדי להתמודד באופן משמעותי עם המשבר התהומי ורב-הפנים של תקופתנו עלינו להתחבר למקור ידע עמוק יותר. מקור הידע הזה כבר קיים, ומבחינות רבות הוא נמצא ביסוד פעולותיהם של אלפים, אם לא מיליונים, של חדשנים ושל קהילות מקושרות ברחבי העולם. המודעות הקולקטיבית העמוקה הזאת היא פתח לניצני אפשרויות עתידיות התלויות בנוכחות וביכולת הפעולה (agency) שלנו על מנת לבוא לידי ביטוי. אנחנו מאמינים שהדרך הזאת לחוש ולדעת – שהיא אישית מאוד, ועם זאת גם פנימית ומשותפת לקולקטיב, נמצאת בלב הרגע הזה בקיום האנושי-פלנטרי שלנו ובהתהוותן של תנועות שינוי. לכך אנחנו מתכוונים, וכך אנחנו מציגים כאן את המונח **ידיעה בגוף רביעי**.

במאמר הזה אנחנו מסבירים את הפרספקטיבה של הגוף הרביעי, ראשית מתוך העמדת הטענה שזהו סוג ייחודי של ידע, נבדל אפיסטמולוגית משלוש צורות הידע האחרות, ובהמשך אנחנו שואבים ממחקר הפעולה שלנו כדי להבהיר את מקורו, את צורתו ואת טבעו. ידיעה בגוף רביעי יכולה להיחשב ביטוי והרחבה של ידע שהוא מעבר לעצמי (self-transcending), או "ידע מובלע, בטרם התגלמותו בפרקטיקות של חיי היומיום", (Scharmer, 2001, p. 139), המדגיש את "היכולת לחוש ולהנכיח את האפשרויות המתהוות, לראות איך החדש מתגלה" (Scharmer, 2001, p. 137). ההרחבה כאן היא בהבאת הידע שהוא מעבר לעצמי לתוך מסגרת של אפיסטמולוגיות גוף-פרספקטיבה (ידע בגוף ראשון, שני ושלישי), חקירת המרחב האפיסטמי שבו הגבול בין צורות הידיעה הללו מיטשטש, והמקום שבו יש הן חפיפה והן הבחנה בין היודע לידוע. אחת מכוונותינו בהבאה של ידע שמעבר לעצמי למסגרת הגוף הרביעי היא לספק בסיס אפיסטמולוגי שעליו ניתן לבנות מתודולוגיות מחקר וחקירה במקביל לצורות חקירה בגוף ראשון, שני ושלישי – מתודולוגיות המבוססות על **חישה ונוכחות עמוקה**.

תפיסת הנוכחות העמוקה (presencing) וגישת תיאוריית $2U$ הנמצאת בבסיסה (Scharmer, 2016, 2018;) מבוססות על ההנחה שיש לבני אדם יכולת לתפיסה עמוקה. זאת היכולת לחוש לא רק את הקיים, באמצעות בחירת פרספקטיבה והתכווננות לפרספקטיבות שונות, אלא גם לחוש מה שאיננו קיים עדיין, את **העומד להתגלות**. חישה היא למעשה ידיעה שמגולמת בתבונת הגוף. זאת אסתטיקה השואבת מהאיסטזיס היווני: הידיעה בכל חושינו. נוכחות עמוקה משלבת חישה ביחד עם מימוש של העתיד המתגלה.

נוכחות עמוקה היא למעשה תרופת נגד לפוזיטיביזם, המפריד בין התודעה לעולם. הנחת הליבה הנמצאת ביסוד ידיעה בגוף רביעי היא שהתודעה והעולם אינם נפרדים, אלא הם משולבים במערכת יחסים המעצבת אותם הדדית. משום כך נוכחות עמוקה נמצאת ממש במרכז אזור העיוורון של הבינה המלאכותית הגנרטיבית (AI). הבינה המלאכותית מצטיינת בעיבוד, בסידור ובאקסטרפולציה מתוך כמויות אדירות של נתונים קיימים, וזה המקום שממנו היא חווה את העתיד. אבל הבינה המלאכותית איננה מסוגלת לשאוב מתוך רמת החישה העמוקה יותר שאליה אנחנו מתייחסים, ולטענתנו זה המקור שממנו נוצר החדש. אם כן, נוכחות עמוקה היא המקור לידיעה הנחוצה לצורך התמודדות עם הממדים העמוקים יותר של האתגרים הניצבים בפנינו. ככל שנפתח ונטפח את היכולת לחישה עמוקה ונוכחות עמוקה כך יוכלו מחוללי שינוי, מנהיגים ובעלי מקצועות פיתוח אחרים להתכוון ביתר קלות לאפשרויות התפתחות חבויות שאינן ניכרות אמפירית (עדיין), אך גם אינן רק בדיה סובייקטיבית בעין המתבונן. ההוכחות להן יכולות להגיע באמצעות קטגוריה חדשה של פרקטיקות קוגניטיביות, שאותן אנחנו מכנים במאמר הזה ידיעה בגוף רביעי. במאמר הזה ידיעה בגוף רביעי.

² שארמר, אוטו (2022). היסודות של תיאוריית U: עקרונות ליבה ויישומים. הוצאת גורדון ועמותת BeDo, תרגום: דרורה בלישה. המושגים המרכזיים במאמר זה נשענים על התרגום שם.

אזור עיוורון בקוגניציה המערבית

פרספקטיבה של גוף רביעי נוגעת לסוג ידיעה הנעדר בימינו במידה רבה ממוסדות המדע, החינוך וקבלת ההחלטות בחברה. הוא נעדר כיוון שהוא נוגע לאזור עיוורון באפיסטמולוגיות הקוגניטיביות המערביות. הנירופנומולוג פרנסיסקו ורלה תיאר את החוויה כזאת הנמצאת "בלב ליבן של מסורות רבות, אבל מוסתרת במסורת המערבית, בעיקר במדע... כאילו יש שם אזור עיוורון גדול" (מובא בתוך 1, p. Scharmer, 2000).

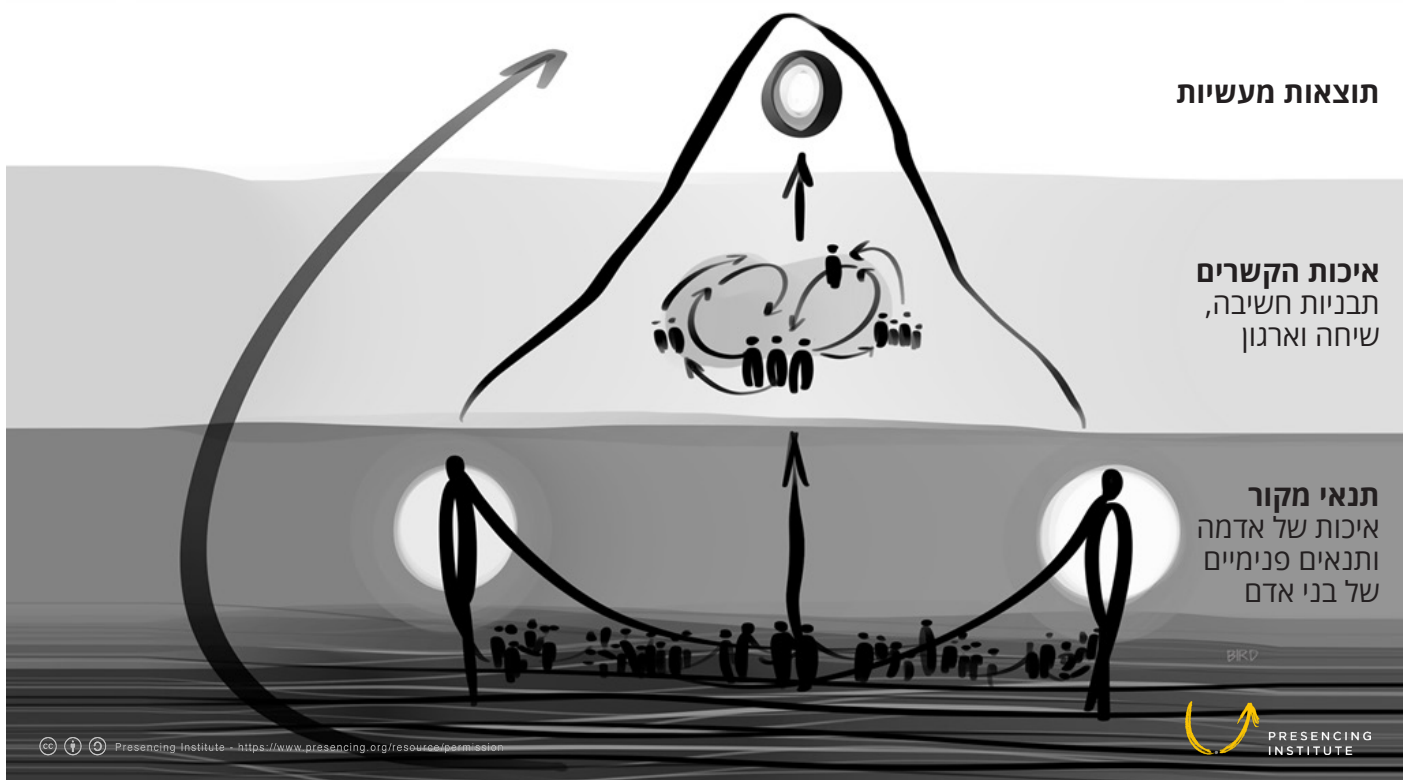
ורלה פיתח סינתזה של שלוש הגישות שבעיניו מתמודדות עם אזור העיוורון הזה - אינטרוספקציה פסיכולוגית, פנומנולוגיה ומדיטציה - כדי להפיק ולנסח באופן פורמלי את קווי הדמיון המתודולוגיים ביניהן. כוונתו היתה לבנות ולבסס מדע "הכולל את החוויה האישית בגוף ראשון כרכיב מפורש ופעיל" (Varela & Shear, 1999, p. 2). ורלה ועמיתיו זיהו מסגרת התייחסות ושיטה לחקירת חוויות בגוף ראשון, מה שהם כינו תהליך הליבה של **פיתוח מודעות**, המורכב משלוש מחוות: **השהיה, כיוון מחדש ושחרור אחיזה** (Depraz et al., 2003). לטענתם, אפשר וצריך לטפח את המחוות הללו באמצעות תרגול, במטרה לפתח את היכולת לשאוב מחוויה בגוף ראשון כך שהיא תחרוג מעבר לתיאורים תחושתיים ואסוציאטיביים ותעלה לכדי "תיאורים של החוויה במובנה הפנומנולוגי שיהיו עשירים ובעלי די קשרים הדדיים משוכללים בהשוואה לתיאורים בגוף שלישי" (Varela & Shear, 1999, p. 2).

מסגרת התייחסות של תיאוריית U מעוגנת בשלוש המחוות של פיתוח מודעות שהתוו ורלה ועמיתיו, אבל היא מרחיבה את היישום שלהן מקוגניציה אישית למערכות חברתיות. כך נוצרת המטריצה של האבולוציה החברתית (תרשים 1) המבוססת על שני צירים: שינויי המודעות והתודעה שתיאר ורלה (השהיה, כיוון מחדש ושחרור אחיזה) בציר האנכי והרמות השונות של המערכות החברתיות (מיקרו, מצו, מאקרו, מונדו) בציר האופקי.

ההיפוך	מונדו: תיאום מערכת גלובלית	מקרו: ארגון מוסד	מצו: שיחה קבוצה	מיקרו: תשומת לב פרט	תשומת לב / שדה
	היררכיה סמכות	ריכוזי מלמעלה למטה	דיבור אוטומטי דיבור מרצה	הקשבה מאשררת מתוך הרגל	1.0 הרגלים
	שוק תחרות	מבוזר חטיבות	ויכוח דיבור קשוח	מבחינה ראש פתוח	2.0 מערכת מבוססת אגו
	דיאלוגים עם בעלי עניין שיתוף פעולה	מרושת בעלי עניין	דיאלוג חקר רפלקטיבי	אמפתית לב פתוח	3.0 יחסים
	פעולה קולקטיבית מבוססת מודעות	מערכת מבוססת אקו יצירה משותפת	יצירתיות משותפת זרימה	מחוללת נוכחות פתוחה	4.0 מערכת מבוססת אקו

כאשר אנשים או ישויות חברתיות יורדים בצד השמאלי של ה-U (כלומר בציר האנכי של תרשים 1) בתהליך הקוגניציה שלהם, מתחילים להיטשטש קווי הגבול בין הידיעה בגוף ראשון, שני ושלישי כחוויות נפרדות זו מזו. מקור הקוגניציה עובר לתחום האינטראקציות המשלבות יחדיו ידיעה סובייקטיבית, אובייקטיבית ואינטר-סובייקטיבית, שאותן אנחנו מכנים כאלה שהן מעבר לעצמי, ידיעה טרנס-סובייקטיבית. ידיעה **טרנס-סובייקטיבית** היא להכיר את הקולקטיב מבפנים. אמנם היא מופיעה בחוויה הסובייקטיבית שלנו, אבל היא לא ידיעה סובייקטיבית טהורה; היא גם לא אובייקטיבית או אינטר-סובייקטיבית באופן טהור. למעשה, ידיעה טרנס-סובייקטיבית משלבת ומטשטשת את קווי הגבול בין כל הפרספקטיבות הללו במטרה להתחבר לצורת ידיעה מובחנת שנחווית כאילו היא מגיעה **דרכנו** אבל איננה **מתוכנו**.

המושג **שדה חברתי** חיוני לחקר הממד הפנימי של הקולקטיב (Pomeroy & Herrmann, 2023; Scharmer, 2015, 2016). אפשר לחשוב על השדה החברתי בתור הממד הפנימי של המערכת החברתית. זוהי רשת מערכות היחסים והאינטראקציות המקנה למרחב החברתי או למערכת החברתית את תכונותיהם הייחודיות. לשדה החברתי יש ממד גלוי הכולל תוצאות נראות של המערכת ודפוסי יחסים, ויש לו גם ממד מקור (Source) שמתוכו נובעות התכונות הגלויות של מרחב היחסים (ראו תרשים 1). במקומות אחרים הגדרנו שדות חברתיים "כלל המערכת החברתית בדגש על **תנאי המקור** שיוצרים דפוסי חשיבה, שיחה וארגון, שבתורם מייצרים תוצאות מעשיות" (Scharmer et al., 2021, p. 634). אנחנו מדגישים את ממד המקור בשל ההתעלמות הגורפת ממנו בשיקוליהן של מערכות חברתיות: במילים אחרות, זה אזור עיוורון של הקוגניציה המערבית. כאשר אנחנו עוברים דרך שכבות הפנימיות של המערכת החברתית, דרך פרדיגמות חשיבה, דרך התחושה המורגשת או איכות המרחב, אנחנו מגיעים לממד המקור שממנו נובעות השכבות שמעל. אם לממדים העליונים יותר יש איכות של עבר/הווה – לדוגמה, נשיאת זיכרון קולקטיבי או איכות מורגשת ברגע או אווירה כזאת – לממד המקור יש אוריינטציה לעתיד, והוא מתחבר או אפילו **מושך כלפי** מה שמתהווה. הדבר מעניק לממד המקור של השדה החברתי איכות של מיקום במרחב מסוים, ובד בבד חיבור למערך כוחות אוניברסלי וקוסמולוגי יותר. הידיעה העולה ברמת המקור של הפנימיות הקולקטיבית היא זאת שאנחנו מחשיבים לידיעה בגוף רביעי.

תרשים 2. השדה החברתי (איור: Kelvy Bird).

בדיוק כפי שאנחנו יכולים לשכלל את יכולתנו להבחין, לצפות ולתאר כשמדובר בחוויות בגוף ראשון, באופן שאותו תיאר ורלה, אנחנו יכולים גם לבנות את היכולת להפעיל את הידיעה בגוף רביעי, את ידיעת השדה, דרך תהליכים דומים המיושמים על הקולקטיב. אם כן, עבודתם של ורלה ועמיתיו מספקת יסודות ונקודת יציאה. הגורם העיקרי המבדיל בין העבודה שלנו ליסוד הזה הוא שיחידת הבסיס לניתוח של ורלה היתה חוויה פנימית אינדיבידואלית, ואילו המיקוד העיקרי שלנו הוא בחוויה הפנימית הקולקטיבית.

פרספקטיבות של גוף ראשון, שני ושלישי במחקר פעולה

כמי שעוסקים בשינוי מערכות מבוסס מודעות, המיקוד והכוונה שלנו בעבודה מיועדים לתמוך בפעולה טרנספורמטיבית בארגונים ובמערכות שונות, באמצעות הצבה של מסגרת פעולה ומתודולוגיה כדי להנביע שינוי מסוג אחר של תודעה. אנחנו ממקמים את עצמנו, אם כן, בתוך מסורת של מחקר פעולה, עם המיקוד הכפול ביצירה דמוקרטית של ידע ובתהליכים השתתפותיים לצורך שינוי מערכות. כפי שמתאר ברדברי (Bradbury, 2015), "מחקר פעולה צומח ומתפתח. הוא עוסק בסוגיות מעשיות ובשגשוג אנושי. המודל שלו השתתפותי ודמוקרטי בעיקרו, וכולל עבודה עם משתתפים ולקראת ידע בפעולה" (pp. 7-8). מחקר פעולה, אולי יותר מכל שדה אחר, עובד באופן מודע לשילוב עדשות אפיסטמיות רבות, תוך שימוש בחקירה בגוף ראשון, שני ושלישי כמסגרת לפעולה (ראו Reason & Gearty & Coghlan, 2018; Hynes, 2013; Reason & Torbert, 2001; Bradbury, 2008). בתוך מסורת מחקר הפעולה, כל פרספקטיבה היא אסטרטגיה או גישה משלימה בתהליך השינוי.

פרספקטיבה בגוף ראשון יכולה להיות מובנת כחוויה סובייקטיבית של אדם מסוים. במחקר פעולה, הדגש בעבודה בגוף ראשון מושם על התכונות שחוקרי פעולה מביאים להתערבות, כולל רגישות, כושר הבחנה ו"גישה חקרנית" (Marshall, 2004, 2015). מיומנויות חקירה בגוף ראשון כוללות את היכולת לראות את הרגלי המחשבה של עצמנו, לבחון הנחות, להיות פתוחים לנתונים חדשים, להביא סקרנות לתהליך החקר ולהיות מודעים לתהליכים הקוגניטיביים והערכיים שמובילים להחלטות (Reason & Marshall, 2004, 2015; Gearty & Coghlan, 2018; Brydon-Miller & Coghlan, 2019; Torbert, 2001). כיוון שחוקר- מעורב הוא כלי מרכזי של העבודה, חשובה במיוחד תשומת לב לאיכות וליכולת של הכלי הזה. ידע סובייקטיבי בגוף ראשון מפותח בכוונה תחילה למטרה זאת.

פרספקטיבה בגוף שני נמצאת בתחום החוויה האינטר-סובייקטיבית. מחקר פעולה, השם דגש על שינוי מערכות, מגדיר את הדבר ספציפית כמעורבות פנים-אל-פנים בתהליך השינוי. קוּכְלֵן (Coghlan, 2019) מתאר חקירה בגוף שני בתוך התהליכים המחזוריים של תכנון, פעולה והערכה בקבוצות וארגונים שמהווים את פעילויות הליבה של התערבות לשינוי, בדרך כלל מתוך כוונה להעלות הנחות לפני השטח ולמצוא מכנה משותף. במחקר פעולה, חקירה בגוף שני נחשבת עיקרית. היינס (Hynes, 2013) מציינ, "בספרות העוסקת במחקר פעולה חקירה בגוף שני מושכת את תשומת הלב הרבה ביותר ונראה שיש לה השפעה מיידית גדולה במיוחד במונחי שינוי הלכה למעשה" (עמ' 55). גירטי וקוּכְלֵן (Gearty & Coghlan, 2018) מציינים "מחקר פעולה הוא שיתופי ודמוקרטי באופן אינטגרלי ולכן איכות החקירה והפעולה בגוף שני היא בעלת חשיבות ראשונה במעלה" (עמ' 467). נחזור לידיעה בגוף שני בהמשך.

פרספקטיבה בגוף שלישי היא מה שלמדנו להתייחס אליו כאובייקטיבי: פרספקטיבה של משקיף שנמצא מחוץ לחוויה. מחקר פעולה, השם דגש על חקירה, מתאר את ההשקפה בגוף שלישי כזירה של מעורבות המפליגה מעבר לאלה המעורבים ישירות בתהליך שינוי נתון. במחקר פעולה, חקירה בגוף שלישי "מושגת באמצעות הפצה בדרך של דיווח, פרסום והסקה מהקונקרטי לכללי" (Gearty & Coghlan, 2018, p. 467). הדמיון בין מסגרת של מחקר פעולה למסגרת של "תצפית אובייקטיבית" המקובלת יותר לגוף שלישי נמצא בכך ששניהם מתארים פרספקטיבה מחוץ לחוויה הישירה.

בעבור חוקרים ובעבור אלה העוסקים בתמיכה ובהנחיה של תהליכי שינוי טרנספורמטיביים, מחקר הפעולה הוא כלי מרכזי. עם זאת, מושג הידיעה בגוף רביעי נובע לא רק מעמדתנו ומהניסיון שלנו במחקר פעולה, אלא גם משדה רחב יותר של שיקולים, בעיקר בכל הנוגע לפרספקטיבה בגוף שני, כולל מדעי המוח והקוגניציה, פילוסופיה ופסיכולוגיה. בתוך הנוף הרחב יותר הזה אנחנו מגלים פערים ואי התאמות בהמשגה של הפרספקטיבה בגוף שני, ועבורנו אלה מדגישות את הצורך בניסוח פרספקטיבה אפיסטמית חדשה.

פרספקטיבה בגוף שני: פערים והבדלים

במהלך העשור האחרון גבר העניין בפרספקטיבה בגוף שני בתחום מדעי המוח והקוגניציה החברתית. ב-2013 הציגו שילבך ואחרים את המושג של גישת גוף שני למדעי המוח החברתיים. ההצעה התבססה על הראיות המצטברות לכך **שהשתתפות** באינטראקציה חברתית שונה באופן מהותי **מצפייה** בהתנהגות חברתית.

רדקיי ושילבך (Redcay and Schilbach, 2019) בחנו ממצאים הנוגעים למנגנונים התנהגותיים ועצביים של אינטראקציות חברתיות בזמן אמת והגיעו למסקנה שהמחקרים הללו "מספקים אישוש חזק לטענה שתגובות עצביות נבדלות בזמן אינטראקציה וצפייה" (p. 499). גלז (Gallese, 2014) מציג התייחסות נוספת לנוירולוגיה ולביולוגיה של אינטראקציה. גלז, המפורסם בעבודתו על נוירונים תנועתיים, מסביר שאמנם אנחנו יכולים לראות אחרים מפרספקטיבה של גוף שלישי, אבל אנחנו גם **חווים** אחרים באמצעות תהודה גופנית לא-מודעת וקדם-רפלקטיבית עם המידע החושי המופק באינטראקציה (p. 2), מצב המתאר חוויה שאיננה סובייקטיבית לחלוטין ולא אובייקטיבית לחלוטין, ומשום כך היא נבדלת אפיסטמולוגית משני הסוגים האחרים. מור וברסי (Moore and Barresi, 2017) טוענים שידע בגוף שני נבדל הן מתצפית בגוף שלישי והן מסובייקטיביות בגוף ראשון כיוון שהוא משלב את שתי הפרספקטיבות הללו (p. 5). פואן (Pauen, 2012), הכותב מפרספקטיבה פילוסופית, מסכים עם ההשקפה הזאת ומתווה שלוש דרישות לפרספקטיבה בגוף שני: עליה להסתמך על היכולת לשחזר או לדמיון את מצבו המנטלי של אחר, היא מודעת להבחנה בין העצמי לאחר, והיא מודעת באותה המידה להבחנה מצבית, מבחינה זאת שהנתפס יכול להבחין בין מצבו של האדם האחר לשלו (p. 39). מור וברסי (2017) קובעים "חוויה של אינטראקציה עשויה להניב צורות מידע ייחודיות וקריטיות להבנה חברתית" (p. 1), נקודה שחוזרת גם אצל רדקיי ושילבך (2019). אם כן, ידע בגוף שני מוכר יותר ויותר במרחב של מדעי הקוגניציה כאפיסטמולוגיה ייחודית.

בעבודות שצינו עד כה בחלק הזה של המאמר מומשגת פרספקטיבה בגוף שני כיכולת לחוות ולהבין את האחר, אולי בדומה לאמפתיה. דרך נוספת שבה אפשר להמשיג פרספקטיבה בגוף שני היא החוויה של יצירה משותפת של ידיעה, או חשיבה כאיש אחד. בהמשגה הזאת, תשומת לב מוקדשת לא רק להתנהגות העצבית של בני אדם בתוך אינטראקציה; מעבר לה, **האינטראקציה עצמה** נחשבת לישות כשלעצמה, בעלת מאפיינים ייחודיים לה. בהתייחס למעבר ממיקוד של מוח אחד למוחות רבים בלימוד והבנה של מדעי המוח של האינטראקציה החברתית, מציעים קייזר ובטלר (Kaiser & Butler, 2021) את מושג **הנשימה החברתית**, שאותו הם מתארים כך: מושג הנשימה החברתית, שאותו הם מתארים כך:

אנחנו משתמשים במונח **נשימה חברתית** בנוגע למצב שבו מערכת של אנשים רבים משתלבת במארג האוטומטי, המשתמע, הזמני וההדדי לשיתוף של תוכן חברתי. המודל מדגיש הן את התהליך עצמו בין אנשים רבים והן את היכולות האינדיבידואליות ההכרחיות להשתתפות בו, כמו גם ההיבט החווייתי של השילוב ההדדי עם אחרים. (p. 3)

מההגדרה הזאת משתמע הרעיון שאנשים המעורבים באינטראקציות חברתיות יוצרים **ישות חדשה**. הוא מושתת על עבודתה המכוננת של הפילוסופית וחוקרת הקוגניציה האנה דה יגר. דה יגר ודי פאולו (De Jaeger and di Paolo, 2007) מציעים גישה פעילה לקוגניציה חברתית שהם מכנים "מציאת משמעות שיתופית". הגישה הזו רואה באינטראקציה מרכיב מרכזי בתהליך הפקת המשמעות. התמקדות **באינטראקציה** כמקור לקוגניציה חברתית נמנעת משתי אפשרויות מנוגדות: ראייה של אנשים כמי שמגיבים לגירויים סביבתיים (גירויים חיצוניים בלבד) או כמי שמספקים תביעות פנימיות (גירויים פנימיים בלבד) (de Jaeger & di Paolo, 2007, p. 487). הכותבים מסבירים,

אינטראקציה חברתית היא חיבור מוסדר בין לפחות שני סוכנים אוטונומיים, שבו ההסדרה מכוונת להיבטים של החיבור עצמו בצורה כזאת שהוא מהווה **ארגון אוטונומי מתהווה** [ההדגשה נוספה במאמר זה] בתחום הדינמיקות ביחסים, בלי להרוס תוך כדי התהליך את האוטונומיה של הסוכנים המעורבים בה... (de Jaeger & di Paolo, 2007, p. 493)

אותו "ארגון אוטונומי מתהווה" משקף את התפיסה של מטורנה וורלה (Maturana and Varela, 1991) לגבי **אוטופואסיס** (autopoiesis) האופן שבו מערכות חיות מארגנות, מפיקות ומתחזקות את עצמן. המערכת החיה, **השלמה**, ניחנת בתכונות ובמאפיינים נבדלים מאלה של החלקים המרכיבים אותה. העובדה שהשלם הוא ישות ייחודית כשלעצמה, יותר מאשר סכום חלקיו (או לפחות שונה ממנו), היא עמדה אוטולוגית הרואה בחוויה קולקטיבית יותר מכזאת שהיא תועל-תנית או אפילו אינטראקטיבית. השלם נראה בה דווקא כישות צומחת, הראויה לתשומת לב ולצורות חקירה ייחודיות משלה. בדרך הזאת יש לפרספקטיבה בגוף שני יסוד אפיסטמולוגי ואונטולוגי גם יחד.

כדי להבין את טבעה האונטולוגי של ידיעה בגוף שני באופן עמוק יותר אנחנו עוברים ממדעי הקוגניציה לפסיכולוגיה הטרנס-פרסונלית ולעבודתו של דה קווינסי (de Quincey, 2000). דה קווינסי מבחין בין שתי רמות של אינטר-סובייקטיביות. הראשונה, שהוא מתאר במונח "חוויתית חלשה", מוגדרת בתור "השתתפות ומעורבות הדדית בין סובייקטים עצמאיים, המעצבת את החוויות של כל אחד מהם" (p. 138). ההמשגה הזאת משקפת את הפרספקטיבה בגוף שני שמור וברסי (Moore and Barresi, 2017) מתארים "הבנה של יחסים מכוונים" (p. 1). דה קווינסי ממשיך וממשיג את הצורה השנייה של אינטר-סובייקטיביות, המתוארת במילים "חוויתית חזקה" בתור "התהוות משותפת ומעורבות של סובייקטים בעלי תלות הדדית, אינטר-סובייקטים, היוצרת את החוויה של כל אחד מהם" (p. 138). זה המקום שבו אנחנו מתחילים לגעת בתופעה שהיא מוקד המאמר הזה, ידיעת השדה, שהרי גם אם האוטונומיה של האינטראקציה מוכרת בחלק מהחשיבה המתפתחת על קוגניציה חברתית, הדגש נמצא עדיין על ידיעה הנובעת מהסובייקטים הנמצאים באינטראקציה. דה קווינסי מצביע על מקור שונה, על סמך עבודתו של הפילוסוף והתיאולוג מרטין בובר. בובר (Buber, 1966) מתאר את המקור הזה היטב:

ברגעי דו-שיח נמרצים ביותר, באשר 'תהום אל תהום קורא' ממש, ברור הדבר ללא ספק, שלא המטה של האישי או של החברתי אלא של משהו שלישי הוא העג עוגה מסביב למתרחש כאן. בחוץ לסובייקטיבי, מבית לאובייקטיבי, במשעול-הרוכס הצר, שעליו אני ואתה נפגשים, שם רשות הביניים³. (Buber, 1966, p. 55)

אם כן, מסכם דה קווינסי, "בובר העניק מעמד אונטולוגי ל'רשות הביניים' – כוח מסתורי, מעין 'נוכחות' או סביבה יצירתית, שבה צומחת חווית העצמי" (p. 142). זה השטח שברצוננו לחקור. אמנם יש תועלת בהבחנה בין סוגי אינטר-סובייקטיביות, אבל אנחנו מאמינים שהצורך בהבחנה הזאת נובע ממיזוג של שתי אפיסטמולוגיות נפרדות תחת דגלו של הגוף השני: אינטר-סובייקטיביות וטרנס-סובייקטיביות. בדיוק כפי שנטען שאי אפשר לצמצם פרספקטיבה בגוף שני לפרספקטיבות בגוף ראשון או שלישי בלבד (Moore and Barresi, 2017; Pauen, 2012; Redcay and Schilbach, 2019), אנחנו טוענים שאי אפשר לצמצם פרספקטיבה בגוף רביעי (טרנס-סובייקטיביות או טרנסדנטיות עצמית) להיבט חלקי של הגוף השני (אינטר-סובייקטיביות).

ידיעה בגוף רביעי: הפרספקטיבה החסרה

לידיעה בגוף רביעי יש איכות ייחודית, היא לא הידיעה שלי ולא שלך, היא לא רק חיצונית לי ולא רק פנימית לי, אלא משהו אחר, שמתחיל להתבטא ממקור שונה, כזה הפועל מעבר להבחנות הללו. אם נחזור אל ורלה ואל הפניית תשומת לב למקום אחר, כפי שתואר קודם לכן, כאשר פעולת שינוי הכיוון מאובייקט למקור מוחלת על חוויה פנימית קולקטיבית, מה הוא המקור? אנחנו נוהה אותו כנוכחות של השדה החברתי. כיוון שהשדה החברתי נודע לנו דרך האינטראקציות שאנחנו מנהלים, יש לנו איתו מערכת יחסים אינטימית, אבל השדה גם מקבל הווייה (beingness) אוטונומית משל עצמו. עובדת היותו של השדה משתקפת בצורות שונות של קוסמולוגיות ואפיסטמולוגיות לא-מערביות, הוליסטיות ואינטגרטיביות, כמו הדאואיזם ומערכות ידע ילידיות. חוקרי המאורים ג'ונסון, אלפורט ובולטון קובעים (Johnson, Allport & Boulton, 2024),

השקפת העולם שלנו כוללת לא רק את האקולוגי, החברתי, הפסיכולוגי או הכלכלי, על הקשרים ההדדיים ביניהם, אלא גם את הפילוסופי והרוחני, ואת הקשרים בין אטואה (Atua, ישויות אלוהיות) לאנושות. (p. 53)

³ בובר, מרטין "פני אדם – בחינות באנתרופולוגיה פילוסופית". מוסד ביאליק 1962, עמוד 112. (חלק מפרקי הספר תורגמו בידי חנוך קלעי ונערכו בידי המחבר)

הקשרים ההדדיים היוצרים את הידיעה בגוף רביעי הוצגו על פני השטח בידי מלני גודצ'ילד, אֶנְיִשְׁיִנְאָבָה מאומת קֶטְגֶנְסִיבִי בקנדה, בעבודה על "חשיבה מערכתית מבוססת יחסים" (Relational Systems Thinking). בדיאלוג שלה עם זקני האומה הילידית הודונוסוני (Haudonosaunee), מקור הידיעה המעוגן במערכות הידע הילידיות עלה שוב ושוב. זקן האומה דן לונגבואט סיפר, "הסמכות לידע שלנו כבני עמים ילידיים הגיעה ממקום של רוח, לא מתודעות של גברים ונשים" (Goodchild, 2021, p. 88). הידע הזה מועבר באמצעות מערכת יחסים אינטימית עם האדמה, כפי שמסביר זקן האומה ריק היל,

ידע קשור מעצם מהותו לאדמה, הוא נמצא כאן, הוא מחכה לנו שנקדיש לו תשומת לב, כדי להנחות אותנו, בחלומות, בחזיונות, במעשה, ואולי זה הכוח הגדול ביותר שלנו, לחבר מחדש את בני האדם למקור הידע. (Goodchild, 2021, p. 89)

גודצ'ילד מעמידה פרדיגמות מחקר מערביות לצד פרדיגמות ילידיות, ומביאה את דבריו של החוקר שון וילסון, בן אומת האופסקוויאק קרי מקנדה, המציין שפרדיגמות מערביות אמנם מדגישות את בני האדם כמקור הידע, אבל בפרדיגמה ילידית "ידע נחשב 'שייך לקוסמוס' ואנחנו, בני האדם, רק 'פרשנים' של הידע הזה" (Goodchild, 2022, p. 5). אם כן, מקור הידע מפליג מעבר לאנושי, אל האדמה וכל החיים, ולקוסמוס. לדעתנו, הפרספקטיבה הזאת משקפת את תפיסת הידיעה בגוף רביעי שאנחנו מנסים להביע כאן. ברמת המקור שלה, הידיעה של השדה החברתי היא ביטוי של מה שייחודי ועם זאת אוניברסלי, או קוסמולוגי. מה שאנחנו יכולים, דרך הנוכחות, תשומת הלב ומערכת היחסים האינטימית שלנו איתו, לבטא דרכנו.

ידיעה בגוף רביעי מופיעה בחוויה האישית שלנו, אבל לא אנחנו היוצרים אותה. היא גם לא אינטראקציה ספציפית או חוויה אינטר-סובייקטיבית - היא לא משהו שקיים רק בינינו. לא, היא קיימת בתוך, בין ומעבר לנו, בעת ובעונה אחת. היא משקפת את תפיסת ההדהוד של רוֹסָה ברמות העמוקות ביותר שלה: אנחנו יכולים לכוון קשר לקריאת העולם דרך הפעולה הפנימית והחיצונית שלנו גם יחד, במפגש שיש בו "שינוי של שני הצדדים, הסובייקט והעולם הנחוה" (Rosa, 2018, p. 42). אנחנו מציגים הבחנה מפורטת יותר בין ידיעה בגוף רביעי לבין פרספקטיבות אפיסטמולוגיות קיימות בטבלה 1.

פרספקטיבה	מטא-קטגוריה	מוקד	מקור תשומת לב	מחווה	ביטויים אפיסטמולוגיים	מתודולוגיות מחקר
גוף ראשון	סובייקטיבי	אני	התבוננות עצמית: לסובב את זרקור ההתבוננות חזרה אל מקור ההתהוות של העצמי	מבט פנימה (התבוננות עצמית)	פנומנולוגיה פסיכולוגיה טרנס-פרסונלית מחקרי תודעה	אוטו-אתנוגרפיה תרגול התבוננות אינטרוספקציה פסיכולוגית
גוף שני	אינטר-סובייקטיבי	שלך/שלנו	דיאלוג: פרקטיקות רפלקסיביות של שיח פנים-אל-פנים	מבט פנימה והחוצה ברצף מבט במה שנמצא בין לבין	פסיכולוגיה חברתית קונסטרוקטיביזם חברתי תיאוריה ביקורתית פנומנולוגיה בין-גופית	חקירה דיאלוגית אוטו-אתנוגרפיה קולקטיבית מחקר פעולה שיתופי תצפית משתתפת
גוף שלישי	אובייקטיבי	הם / זה	תצפית: צופה נפרד מהנצפה (או מבחוץ לו)	מבט החוצה (התודעה והעולם נפרדים)	מדעי הטבע ריאליזם נאיבי חשיבה מערכתית מסורתית	ראיונות סקרים עיצוב ניסויים ניתוח שיח
גוף רביעי	טרנס-סובייקטיבי	שלם מתהווה	חישה עמוקה (או חישה מתוך חוויה שקטה, סטילנס): לסובב את זרקור ההתבוננות חזרה אל מקורות ההתהוות של הקולקטיב	מבט פנימה והחוצה בו-זמנית (עצמי מבוזר וחסר מרכז; התודעה והעולם אינם נפרדים) מבוססת מודעות	פסיכולוגיה חברתית טרנס-פרסונלית אידאליזם אובייקטיבי מערכות ידע ילידיות דאואיזם תיאוריית U	עבודה בתהליך: חישת מערכות ונוכחות עמוקה פרקטיקות מחקר המבוססות על אמנות חברתית, כמו מיפוי בארבעה ממדים

טבלה 2. פרספקטיבות גוף ראשון, שני, שלישי ורביעי

אנחנו מסכמים את המהות ואת ההשלכות של כל אחת מהאפיסטמולוגיות הללו כך:

אובייקטיביות

מהות: הפרספקטיבה הזאת מחפשת אמיתות חיצוניות לתפיסה ולהטיות של בני אדם. היא מקושרת לעתים קרובות עם שיטות מדעיות החותרות לגלות עובדות על העולם, שאינן מושפעות מדעות או מרגשות אישיים.
השלכה: מיקוד בתופעות פוזיטיביסטיות שניתן למדוד (השקפה של גוף שלישי).

סובייקטיביות

מהות: הדגש הוא על חוויה, מודעות ותפיסה אינדיבידואליות. מה שנחשב לאמת יכול להיות שונה מאדם לאדם.
השלכה: מיקוד בהפקת משמעות אישית (השקפה של גוף ראשון).

אינטר-סובייקטיביות

מהות: הפרספקטיבה הזאת מתמקדת במשמעויות ובהבנות משותפות. החוויות האישיות שלנו (סובייקטיביות) עשויות להיות שונות זו מזו, אבל דרך חילופי דברים אפשר למצוא בסיס משותף.
השלכה: הכרה בהבניה החברתית של המציאות (השקפה של גוף שני).

טרנס-סובייקטיביות

מהות: פרספקטיבה אנושית שהיא מעבר לעצמי ומקיפה מערכות רחבות יותר של משמעות וקשרים, בעיקר בכל הנוגע לכוכב הלכת (מבוססת אקו) והיקום (מבוססת קוסמוס).
מבוססת אקו: מכירה בתלות ההדדית של כל צורות החיים והמערכות האקולוגיות. בני אדם הם לא רק צופים אלא גם משתתפים באיזון עדין של החיים. מדגיש הרמוניה עם הטבע (והיותנו חלק ממנו).
מבוססת קוסמוס: ממקמת את הקיום שלנו בתוך היקום. מטפחת תחושת ענווה ויראת כבוד, מזהה את התפקיד שלנו בכוכב הלכת ובקוסמוס.
השלכות: השקפת עולם הוליסטית יותר, שבה פעולות נשקלות לא רק על פי שיקולים אנושיים אלא גם על פי רווחתם של כל היצורים האחרים שבני האדם תלויים בהם הדדית וצומחים ביחד איתם (השקפת גוף רביעי).

תופעות של גוף רביעי

הצגנו קווי מתאר של התכונות הגנריות של ידיעה בגוף רביעי המבחינות אותה מאפיסטמולוגיות אחרות. אבל איך הן מתגלות בחוויות החיים שלנו? כמושג במחקר פעולה, הפרספקטיבה של הגוף הרביעי התגלתה לנו דרך עבודתנו בעיצוב ובקידום תהליכים בתיאוריית U למען שינוי טרנספורמטיבי. במהלך עשרים השנים האחרונות, ביחד עם עמיתינו ב-PI (Presencing Institute) הבאנו את תיאוריית U לארגונים ולמוסדות שהתמודדו עם אתגרי המציאות ברחבי העולם⁴ והשתמשנו בתיאוריית U כדי לתמוך ביוזמות מהשטח בהיקף רחב באמצעות בניית יכולות, כמו גם בהנעה של תהליכים רב-מקומיים ורב-אזוריים בקנה מידה גדול.⁵
לפני שנתיים התחלנו בחקירה עמוקה של צורת ידיעה שאי אפשר לתאר במונחים אקסקלוסיביים של גוף ראשון, שני או שלישי. שאבנו מניסיון אישי וגם מנתונים של מחקר פעולה. בהתחלה השתמשנו במקורות נתונים קיימים ממחקרים קודמים, ואז חיפשנו פרספקטיבות חדשות ונוספות. סיכום של מקורות הנתונים שלנו מופיע בטבלה 2.

מקור נתונים	מסגרת זמן	תיאור
ראיונות משתתפים של u-lab סקוטלנד	2016-2015	שמונה אנשים ושני ראיונות קבוצתיים, בסך הכול 12 משתתפים בראיונות (Pomeroy & Oliver, 2018, 2021).
ראיונות עם משתתפים של u-lab במעבדה ליוזמות חברתית באוניברסיטת קונקורדיה-מונטריאול	2018-2017	13 אנשים ושני ראיונות קבוצתיים, בסך הכול 17 משתתפי ראיונות.

⁴ לדוגמה ראו <https://www.u-school.org/acupuncture-points>

⁵ תוכניות הדגל המקוונות שלנו לבניית יכולות הן u-lab 1x ו-u-lab 2x, שבהן השתתפו יותר מ-200 אלף אנשים ואלף צוותים העובדים על פרויקטים לשינוי מערכת. אלף איש ברחבי העולם השתתפו במפגשי קהילה מקוונים וקבוצות תרגול א-סינכרוניות. ברמה האזורית, PI עובדת עם שותפים לתמיכה בשלוש תוכניות להנעה מערכתית מבוססת אקו: Ecosystem Leadership Program באמריקה הלטינית, Ubuntu.Lab באפריקה, ו-United in Diversity באסיה.

מקור נתונים	מסגרת זמן	תיאור
חקירת "הרגע בברלין" Berlin Moment Inquiry	יולי 2019	חזרנו לניסוי השטח החברתי שתואר בשם "הרגע בברלין" בתיאוריית U (ראו Scharmer, 2018, pp. 109-114) והתרחש בדיאלוג "אקווריום" רפלקטיבי במסגרת תוכנית הקיץ למחקר שטח חברתי בברלין של Presencing Institute.
סקרי GAIA	מרץ-יוני 2020	ביצענו שלושה סקרים של משתתפים במפגשים הראשון, התשיעי והאחרון של GAIA. תשורת התקבלו מ-449, 503 ו-273 משתתפים, בהתאמה.
קבוצות מיקוד GAIA	אפריל-יוני 2020	22 אנשים מ-16 מדינות השתתפו בארבע קבוצות מיקוד שנוצרו במהלך GAIA. שתי קבוצות נפגשו מדי חודש ושתיים דו-חודשית.
ראיון רפלקטיבי עם מעגל השבע (Co7)	יוני 2022	אוטו שארמר ראיון את חברות Co7 ב-2003 כחלק מהדיאלוגים על מנהיגות שהולידו את תיאוריית U (ראו Scharmer, 2016, pp. 174-182; 151-152). ב-2022 ראיינו שלושה חברות ממעגל השבע וביקשנו לשמוע את התובנות שלהן על החוויה הקולקטיבית הפנימית.
ראיון עם מריאן גודמן	אפריל 2023	הראיון הזה התמקד בעשר השנים ויותר שבהן מריאן גודמן הנחתה תוכניות ביסודות תיאורית U (Presencing Foundation Program), וחקר דפוסים של שדה חברתי שהיא ראתה וחוותה במשך הזמן.
רפלקציה של קבוצת מיקוד GAIA	אפריל 2023	אחת מקבוצות המיקוד המקוריות של GAIA נפגשה כעבור שלוש שנים לעבד, את השפעת ההשתתפות.
ראיונות עם מלוויים גרפיים	יולי 2022	ראיינו שלושה מלוויים גרפיים (עמיתינו מ-Presencing Institute) על החוויה שלהם בליווי גרפי מחולל (Generative Scribing) שיטה ש"מפנה תשומת לב מיוחדת למציאות מתהווה המובאת לחיים על ידי ועבור השדה החברתי שבו היא נוצרת" (Bird, 2018, p. 1).
מעבדת מנהיגות SDG ליבריה	2023-2024	הסתמכנו על פרויקט מחקר הפעולה של עמיתינו שהובילו במשותף את יוזמת SDG Leadership Lab בליבריה. הם עוסקים בחקר פעולה על המעבדה הכוללת: הפקת משמעות מצלילה עמוקה לחוויות האישיים שלהם, תשעה ראיונות אחד-עם-אחד עם משתתפי המעבדה ודיאלוג קולקטיבי של עיבוד והפקת משמעות עם 12 משתתפים.

טבלה 2 מקורות נתונים

כל מקורות הנתונים הללו תרמו להבנה שלנו את התופעות שאנחנו מתארים כאן. השוונו מידע מתהווה עם מידע קיים ועם המידע מן החוויות שלנו בתהליך מחזורי ואינדוקטיבי של דיאלוג, הטמעת נתונים ועיבוד. באמצעות התהליך הזה הגענו לחמש תופעות. אנחנו מאמינים שהן מצביעות על ידיעה בגוף רביעי ומבחינות אותה מצורות אפיסטמולוגיות קיימות, כך:

1. ידיעה בגוף רביעי נחוות כדבר מה שמביט בי אבל איננו אני, הוויה שאיננה אני אבל איננה מתגלה בהיעדרי, או בהיעדרנו.
2. ידיעה בגוף רביעי מופיעה בחוויה האישית שלנו כצורה מובחנת של ביזור התפיסה, כולל שינוי באופן שבו אנחנו חווים מרחב, זמן, עצמי, אור, תחושה וחום.
3. ידיעה בגוף רביעי מלווה בתחושה מוגברת של אפשרות. מה שבעבר נדמה כפוטנציאל עתידי רחוק ולא נגיש, נכנס לתוך התחום של מה שאנחנו מרגישים שניתן ואפשרי לעשות.
4. ידיעה בגוף רביעי נוטה להופיע עם נוכחות משותפת מוגברת של השלם ושל האינדיבידואל, ומאפשרת את החופש להתאים תשומת לב, כוונה ויכולת פעולה - ברמה האישית והקולקטיבית.
5. ידיעה בגוף רביעי נוטה להפעיל שדות חברתיים מחוללים לטווח ארוך יותר היוצרים תוצאות מעשיות בנות קיימא ומשמעותיות.

אינכם לבד

1. ידיעה בגוף רביעי נחוות כדבר מה שמביט בי אבל איננו אני; הוויה שאיננה אני אבל איננה מתגלה בהיעדרי, או בהיעדרנו.

ידיעה בגוף רביעי נחוות כהוויה שאיננה אני, אבל מתכוונת אלי ויכולה להיות לי מודעות קלה מאוד אליה, ברגע מסוים. היא יכולה לתקשר איתי, ואם אקדיש לה תשומת לב ביכולתה להניע אותי קדימה. מרטין בובר (Martin Buber, 1970) כתב בחיבורו החשוב "אני ואתה", "זהו מקורה הנצחי של האמנות, שדמות ניצבת למול האדם ותובעת שעל-ידו היא תיעשה לפועל-ידי.ו."⁶ (p. 60) כל התהליכים היצירתיים מגבירים את יכולתנו להיות לערוץ למה שרוצה להתגלות.

אמנים מזהים את ההוויה הזו: היא נחוות לעתים קרובות כמהות העמוקה יותר של התהליך היצירתי. ב-2004 ראין אד ברדלי, מנחה מגזין החדשות האמריקאי "60 דקות", את הזמר והכותב האגדי בוב דילן. הוא ציטט מן האוטוביוגרפיה של דילן, שבה הוא כותב, "הייתי בדרכי אל האורות המופלאים... אבל עכשיו הגורל עומד להתגלות. הרגשתי שהוא מסתכל ישר עלי ולא על אף אחד אחר." (Dylan, 2004, p. 24).⁷ בהמשך הראיון, אחרי סקירה של הקריירה הארוכה של דילן, ברדלי שאל, "למה אתה ממשיך לעשות את זה? למה אתה עדיין יוצר?" דילן ענה, "טוב, מדובר עדיין בגורל. עשיתי איתו עסקה מזמן, ואני מקיים את הצד שלי" ("60 דקות", 2004).

מהות ה"עסקה" שכרת דילן היא לא בדיוק ליצור שירים; הוא מאפשר לשירים שרוצים להיכתב להתגלות באמצעותו. הוא מתאר את הדבר שוב ושוב לאורך הקריירה שלו. בראיון עם ברדלי הוא אומר, "כאילו שרוח רפאים כותבת שיר כזה, היא נותנת לך את השיר ומסתלקת. אתה לא יודע מה המשמעות שלו. פרט לכך שהרוח בחרה בי לכתוב את השיר" ("60 דקות", 2004).

החוויה הזאת מהדהדת אצל הסופרת אליזבת גילברט; גם היא מדברת על חוויה שבה רואה אותה הוויה כזו ומתקשרת איתה. היא מתארת את האופן שבו היא מבינה את הדחף היצירתי כך:

אני מאמינה שבעולם שלנו קיימים לא רק בעלי חיים וצמחים וחיידקים ווירוסים, אלא גם רעיונות. **רעיונות** הם צורת חיים אנרגטית חסרת גוף. הם נפרדים מאיתנו לחלוטין, אבל הם מסוגלים ליחסי גומלין איתנו – גם אם בדרכים מוזרות. לרעיונות אין גוף גשמי, אבל יש להם מודעות, ובהחלט יש להם כוח רצון. את הרעיונות מניע דחף אחד ויחיד: להתבטא. והדרך היחידה שרעיון יכול להתבטא בה בעולם שלנו היא באמצעות שיתוף פעולה עם בן אדם. (Gilbert, 2016, pp. 34–35)⁸

⁶ בובר, מרטין. "אני ואתה", ירושלים, 2003. עברית: יהושע אמיר, עמוד 4.

⁷ דילן, בוב. "כרוניקות, חלק 1". מוזן, 2007. מאנגלית: ירון פריד.

⁸ גילברט, אליזבת. "קסם גדול: חיים יצירתיים מעבר לפחד". כנרת, 2016, מאנגלית: יעל אכמון, עמ' 42-41.

היא מתארת כיצד פעמים רבות אנחנו לא מצליחים לשמוע את הרעיון או בוחרים להתעלם ממנו, אבל בתנאים הנכונים אנחנו פתוחים יותר לקלוט אותו. היא מסבירה, "ואז, ברגע שקט כלשהו, הוא ישאל אתכם: 'אתם רוצים לעבוד איתי?'" (Gilbert, 2016, p. 36)⁹

אמנם המאפיין הזה של ידיעה בגוף רביעי הוא אולי זה שקשה יותר מכל לבטא במילים, אבל אנחנו מאמינים שהוא שכיח למדי. לפני 20 שנה, כחלק מסדרת הראיונות שהובילה ליצירה של תיאוריית U, אוטו ישב עם "מעגל השבע", קבוצת נשים בעלות מחויבות עמוקה לחקירת התהליך המתפתח של שינוי וטרנספורמציה, דרך מפגשים קבועים שכללו טקסים ותהליכים שמטרתם לתמוך בחקר שלהן. בראיון הכירה הקבוצה מפורשות בישות העדה לתהליך שלהן. הן תיארו אותה כך:

אני מרגישה כאדם גדול יותר. אני מרגישה מלאה יותר בישותי. ואני מרגישה שאני מקבלת כוח או יכולת בדרך מסוימת. אני מרגישה שרואים אותי. אני מרגישה שכוח תשומת הלב משוכלל; שהוא לא שיפוטי ואוהב. ואני מרגישה את הנוכחות של ישות המעגל, השונה מסך כל האינדיבידואלים בו. (Scharmer et al., 2003, p. 22)

מה שהן מכנות "ישות המעגל" היא אחד הביטויים הברורים ביותר של ידיעה בגוף רביעי שנתקלנו בו, והיא ממשיכה להדריך את החשיבה שלנו. היא מתגלה דרך תשומת לב וכוונה משותפת שלנו, אבל היא ישות מובחנת בזכות עצמה, עם ידע וכוונות משלה. במחשבה עדכנית יותר על חוויית מעגל השבע ציינה חברת המעגל גלניפר גילספי:

קשה כל כך לדבר על זה, כי ההרגשה היא באמת ובתמים של כניסה לתחום קיום אחר, אבל זה תחום מוכר מבחינה מסוימת. ובנוסף, התחושה היא שאנחנו מייצרות אותו. אני מרגישה שחלק מהעניין הוא נוכחות של משהו שכבר נמצא שם ממילא, ולכן התחושה היא של זיהוי. (Glennifer Gillespie, 2022, Circle of Seven Interview)

עבדנו במשך שנים רבות עם מנהיגים מסוגים רבים, כולל מייסדים ומנכ"לים של חברות ומיזמים חברתיים. לעתים קרובות אנחנו מבקשים ממשתתפים בעבודת המנהיגות העמוקה הזאת להרהר בהווייה של הארגון שלהם בעזרת שאלה כמו:

אם הארגון שלך היה יצור חי שיכול להרגיש, אילו תחושות היו ליצור הזה ברגע זה?

בהרהור על השאלה הזאת הם "חשים לתוך" המרחב הזה וכותבים במהירות את כל הרגשות העולים בהם. ואז אנחנו שואלים: **אם הארגון שלך היה יצור חי שיכול לדבר, מה היצור הזה היה אומר לך עכשיו?** השאלה הזאת, כשהיא נשאלת בהקשר ובאופן הזה, כמעט תמיד מניבה תשובות עמוקות ומפתיעות. מפרספקטיבה של השדה החברתי, הארגון

הוא ישות חיה עם פנימיות, כוונה וקול משל עצמה. הקול הזה, הביטוי של הידיעה בגוף רביעי, הוא מה שאנחנו מאמינים שעולה לפני השטח בפרקטיקות של כתיבה מתבוננת של המשתתפים. בשיחות המשך מעולם לא נאמר לנו שהשאלות האלה היו בעיניהם מופשטות מדי או לא הולמות. נהפוך הוא, בעיני רוב המשתתפים השאלות היו מועילות וטבעיות ביותר, כיוון שהן מבטאות הכרה ומביאות לפני השטח של תשומת הלב את מערכת היחסים העמוקה והחשובה לליבם עם הישות החיה (הארגון) שתמיד היתה קיימת, אבל לא היתה התייחסות מודעת אליה.

תפיסה מתחילה להתרחש מהשטח

2. ידיעה בגוף רביעי מופיעה בחוויה האישית שלנו כצורה מובחנת של ביזור התפיסה, כולל שינוי באופן שבו אנחנו חווים מרחב, זמן, עצמי, אור, תחושה וחום.

לידיעה בגוף רביעי יש אסתטיקה ייחודית, או תחושה מורגשת. היא מופיעה בחוויה האישית שלנו ומוכרת לנו כחוויה חושית מובחנת ומזוהה. כמו ההוויה המתוארת לעיל, זאת תחושה שיש משהו שנע דרכי, ברמה חושית, אבל איננו נובע ממני. בשל התחושה הזאת שהוא "לא נובע ממני", הוא שונה מחוויה סובייקטיבית בגוף ראשון. ראו לדוגמה את התיאור הזה של השדה החברתי מתוך תרגיל בכתיבה רפלקטיבית:

מה שבלט מבחינתי היה חמימות מסוימת. אבל היתה גם תשובה מפתיעה עבורי בכתיבה. התיחושה היתה, אז ועכשיו, כאילו אני זוכר משהו, כאילו אני נזכר בדבר מה שכבר חייתי. מעין תחורשה שכבר היתה לי, ושכחתי. או שסיננתי אותה ולכן לא יכולתי לראות אותה לפני כן. (Nebojsa, Illijevski, 2023, Focus Group Reflection)

טבעה החושי של החוויה הוא משהו שאנחנו שומעים לעתים קרובות מאחרים המתארים את החוויה שלהם משדות חברתיים מחוללים: יש תחושת חמימות במרחב, הזמן מאט, האור משתנה, לחוויה יש איכות מתעבה, ויש תחושה של משהו מוכר או מזוהה, שהחוויה איננה חדשה. עמיתתנו דיינה קנינגהם מתארת רגע אחד כזה:

לא היה זמן. הזמן לא היה קיים. מחוץ לגוף. מושעה. הייתי על סף מבט לתוך המרכז, והמילה שעולה שוב ושוב ונראית הולמת כל כך היא "עובי". פשוט היה כזה עובי באוויר, ואני חושבת שהוא נבע מאיכות ההחזקה. היה מדובר בחמלה. אבל עובי, זאת המילה. תחושה שמהו מחזיק אותי. (Dayna Cunningham, 2019, Berlin Moment Dialogue)

למי ששמים לב, הרגעים האלה מכריזים על עצמם בתחושה שמהו ממשש ובא ובידיעה "באוויר" ובתוך תוכך שמהו חשוב מתרחש. זה הדהוד מורגש עם השדה שעולה מעל פני השטח לפני אחרי שינוי קולקטיבי. מלווים גרפים מחוללים מכירים היטב את החוויה הזאת. עבודתם כרוכה בחיבור מכוון לשדה החברתי כדי לבטא אותו באופן חזותי, ולכן הם מכווננים באופן מיוחד לשדה. כל מלווה גרפי שראינו לצורך המאמר הזה דיבר על רגעי סף שבהם קולקטיב (קבוצה) משתנה ועובר מדרך פעולה ומודעות אחת לאחרת. המלווה הגרפית ג'ייס פיי יו לי אמרה לנו, "יש מרחב של אי ודאות. זה במידה מסוימת מעורפל. אבל אני יכולה להרגיש, 'אה, יש שם משהו שמתבשל' אבל הוא עדיין לא לבש צורה" (Jayce Pei Yu, Lee, 2022, Individual Interview).

התחושה הזאת, שיש משהו שמתהווה או שעומד להתהוות, היא מה שאנחנו מתייחסים אליו כידע שהוא מעבר לעצמי או כזה שעדיין לא מגולם בגוף (Scharmer, 2001). דרך נוספת היא לחשוב על הדבר כפוטנציאל שלא לבש עדיין צורה. חשים או מרגישים בו דרך חוויה סובייקטיבית, אבל היא לא סובייקטיבית לחלוטין. למעשה, זוהי תפיסה אינדיבידואלית של פוטנציאל המוחזק בתוך המרחב הקולקטיבי. בת' ג'נדרנואה, חברה במעגל השבע, משתפת בחוויה שלה בהחזקת הרגעים האלה כמנחה:

אני יודעת שאנחנו מגיעים אל הסף כשאני מרגישה את החזה שלי מתחיל להיפתח. התחושה היא שכל החזה נפתח ואז אני מזהה שאנחנו שם, על הסף. ואז יש לי אפשרות בחירה – עניין פיזיולוגי ממש – להמשך להיפתח אל ועם הסף שנפרש. (Beth Jandernoa, 2022, Circle of Seven Interview)

בת' ממשיכה ומתארת את האופן שבו התפיסה שלה עצמה משתנה ברגעים האלה.

אני שמה לב שהראייה שלי משתנה מראייה במצב הרגיל שלי, המכוון החוצה, לראייה ב'עיניים הפנימיות'. העיניים הפנימיות כאילו מופיעות בכל גופי, ונדמה שהגוף הופך להיות לי לעיניים ואני רואה בכל חלק שלי. זה דומה יותר לראייה ב-360 מעלות, במקום לראות רק את מה שלפני. אני יותר כאן, אבל אני גם יותר בכל מקום. החוויה המורחבת שלי לקיומי מעמיקה בגופי, אבל היא גם כוללת את כל מי וכל מה שבמרחב. (Beth Jandernoa, 2022, Circle of Seven) (Interview)

במצב הזה, טבעה ומקורה של התפיסה עצמה משתנים. היא נעה מפרספקטיבה ממורכזת – בתוך המרכז שלי, במבט החוצה – למקור תפיסה מבוזר, שמגיע ממקומות רבים. זה משהו שאנשים מתארים לפעמים כתחושה של הימצאות מחוץ לגוף. במקום לראות בה חוויה חוץ-גופית אנחנו רואים בה תפיסה מהגוף הקולקטיבי. היכולת לראות מתוך מודעות רחבה לתמונה הפנורמית היא זו שמאפשרת לנו לחוש ידיעה שעדיין איננה מגולמת בגוף ולתמוך בהתנשמות שלה כידיעה מתהווה, מגולמת בגוף ומפורשת.

מריאן גודמן, חברת סגל בכירה ב-Presencing Institute, מתארת מה מתרחש ברגעי חיבור לידיעת השדה בדרך

הזאת:

משהו אכן מאט. היחס לזמן הכרונולוגי ולתחושת הנפרדות משתנה לחלוטין בחוויה. משהו הופך להיות בראשיתי יותר, אפשר לומר. לכן האטה, שינוי תדר ושינוי כיוון. מה שמתחילים לשים אליו לב, או מה שמתחיל לזכות לתשומת לב, משתנה. יש שינוי מיקוד, ואני חושבת ששינוי המיקוד הזה הוא פנימיות השדה. אני חושבת שזה המקום שאליו עוברת המודעות, כי יש תחוד שה מסוימת של אובדן העצמי האישי, העצמי הקטן של האגו, במרחב ובזמן, אבל הרחבה של הנוכחות בהאטה. כך שנמצאים מאוד בתוך הזמן, כי אנחנו עכשיו, ומאוד במרחב, כי אנחנו כאן. (Marian Goodman, 2023, Individual Interview)

אמנם יש מעט מושגים ומילים מוחשיות שאפשר לתאר בהם פרספקטיבה בגוף רביעי, אבל יש בה משהו מוכר. זאת חוויה מורגשת, ולא תגובה רגשית לאירועים, שהיתה נכללת בתחום הסובייקטיבי. כפי שמתארים אותה הן אלה המנוסים בעיסוק בשדה החברתי והן כאלה החדשים לגישת השדה החברתי, טבעה החושי של ידיעה בגוף רביעי נחוה כנבדל איכותנית מחוויה סובייקטיבית הנובעת מתוך הגבולות של קיומנו.

יש חשיבות למי שאני ולמה שאני עושה

3. ידיעה בגוף רביעי מלווה בתחושה מוגברת של אפשרות. מה שבעבר נדמה כפוטנציאל עתידי רחוק ולא נגיש, נכנס לתוך התחום של מה שאנחנו מרגישים שניתן ואפשרי לעשות.

החיבור לגוף רביעי נוטה ליצור תחושה עמוקה של העצמה, משום שטווח חדש של מה שאפשרי נמצא בהישג יד. נבושה אילייבסקי ממקדוניה הצפונית מכיר היטב את התופעה. אחרי שהשתתף בתוכניות לבניית יכולות של תיאוריית U עסק נבושה בשילוב המסגרת והפרקטיקות הקשורות אליה בעבודתו בפאבליק (Public), ארגון למחקר, תקשורת ופיתוח שבו הוא ועמיתיו מפרסמים עיתון רחוב, לצד פרויקטים נוספים. העיתון נמכר על ידי אנשים מקהילות מוחלשות, וכך נוצרת תעסוקה בשכר עבורם ועבור הקהילות שלהם. מתוך העבודה הזאת פיתחה פאבליק תוכנית מנטורינג חברתית המסייעת לאנשים שהתקשו להיכנס לשוק העבודה לעשות זאת. פאבליק היתה באמצע פיתוח העבודה הזאת כאשר החלה מגפת הקורונה, ונבושה הצטרף ל- Presencing Institute (GAIA (Global Activation of Intention and Action). השיק את יוזמת GAIA במרץ 2020, בדיוק כאשר הסגרים, הבידודים והפסקת ההתנהלות הרגילה חוללו שיבוש עמוק בעולם. היוזמה כינסה קהילה גלובלית של יותר מ-15 אלף מחוללי שינוי, כדי לחוש יחד את רגע השיבוש החריף ולרוע אפשרויות חדשות מתוך המקום הזה. המפגשים המקוונים התקיימו פעם בשבועיים וכללו מרצים אורחים, דיאלוגים, תרגולי התבוננות ואמנות חברתית, שאליהן התווספו תהליכים בקבוצות קטנות וא-סינכרוניות במעגלי סולידריות שהתארגנו באופן עצמאי. נבושה הרבה בחוויה שלו ובאימפקט שלה על מעשיו ועל יכולת הפעולה שלו, ואמר לנו:

הרגשתי שאני מוריד את המסכה, אתם יודעים, מאבד את הפרסונה שלי, כדי שאוכל להיכנס באופן אותנטי יותר למרחבים שבהם התכנסתי עם אנשים. מאז ההרגשה היא שהפכתי למגנט שמושך את האנשים שאיתם אני רוצה באמת להיות. וכך נוצרו תוצאות מוחשיות ממש. הייתי אומר שזה משהו שאני יכול לראות. (Nebojsa Illijevski, 2023, Focus Group Reflection)

התוצאות המוחשיות שנבושה מזכיר הן משמעותיות. בשנים המעטות שעברו מאז פגשנו אותו ב-2020 התרחבה פאבליק והרחיבה את המתודולוגיה ממקדוניה לארבע מדינות נוספות בבלקן, בתמיכת שותפות עם GIZ (German Agency for International Cooperation).

איך אנחנו מבינים את מערכת היחסים בין מעורבות בשדה חברתי מחולל לבין הנעה של יכולת פעולה? מעניין להבין שהתשובה משתקפת במילים שאמר נבושה עצמו. תוך כדי תרגיל של כתיבה מתבוננת הוזמנה קבוצת המיקוד שלו לעסוק בעבודת דמיון מסוימת, להתמקד ב-GAIA כשדה חברתי. בדיאלוג שלאחר תרגיל הכתיבה שיתף נבושה, "אם השדה החברתי של GAIA יכול היה לדבר, הוא היה אומר, 'פתוח: אפשר לעבור'. הקול לא עדין במיוחד. הוא קול נחוש מאוד. 'אפשר לעבור: פתוח'. זאת קריאה ברורה מאוד". (Nebojsa Illijevski, 2020, Focus Group).

נבושה תיאר את הפתעתו מכך שהקול שדיבר אליו בתרגיל הכתיבה לא היה שלו. זה הקול שאנחנו מתייחסים אליו בתור פרספקטיבה בגוף רביעי. המסר הספציפי מהשדה החברתי הוא צורת ידיעה מוכוונת עתיד שמחברת אותנו לתחושת אפשרות, ואפשר לבחור להתחבר אליה (או לא). הודג'סון (Hodgson, 2013) מתאר את הרגע הנוכחי כדפוס של חוויות ממשיות וסמויות, והחוויה שלנו של הרגע הנוכחי משתנה עם מצב המודעות שלנו. אמנם הרגע הנוכחי יכול להיות דליל, כלומר בעל משך זמן קצר או בעל טווח צר של מודעות, אבל הוא יכול להיות גם עבה, "כזה שבו אנחנו מאמצים את השדה המלא של הדברים שמעסיקים אותנו ועושים זאת באמצעות הרחבה של טווח המודעות שלנו" (עמ' 29).

אליזבת גילברט מתארת באופן מקסים את החוויה של ההווה העבה ואת מערכת היחסים הנוצרת בשל כך עם קריאה של רעיון שרוצה להתבטא. היא אומרת, "התשובה הפשוטה ביותר היא, כמובן, לומר לא. בזה תרדו מהכוונת. הרעיון יסתלק בסופו של דבר ואתם – ברוכותי! – לא תצטרכו ליצור שום דבר." (Gilbert, 2016, p. 37)¹⁰ החלופה, כמובן, היא לומר כן. למול התגובה הזאת, גילברט אומרת, "עכשיו התפקיד שלכם פשוט ומסובך גם יחד. חתמתם רשמית על חוזה עם ההשראה שלכם, ואתם חייבים לנסות ללכת עם זה עד הסוף, כל הדרך עד התוצאה הבלתי ניתנת לחיזוי" (Gilbert, 2016, p. 38)¹¹ אם כן, חוויית הידיעה בגוף רביעי היא כניסה לשותפות עם ההווה של השדה החברתי. זאת מערכת יחסים אינטימית, והיא מקרבת את יכולת הפעולה להישג יד, כיוון שיש ייעוד שאנחנו בוחרים להעניק לו את עצמנו (למרות שאיננו יודעים למה הוא יוביל אותנו). בת' ג'נדרנאוה ממשיכה ואומרת:

¹⁰ גילברט, עמוד 44.

¹¹ גילברט, עמוד 46.

נראה לי שהחוויה הפנימית של הקולקטיב מכילה הבטחה אמיתית למה שהעולם או החיים קוראים לו. הוא קצה או גבול דינמי שטמון בו מעין מפתח המתחבר לממלכה היצירתית שתמיד נוכחת, אבל אנחנו לא שואבים ממנה לעתים קרובות, כיוון שהתודעה הרגילה שלנו מאפילה עליה. (Beth Jandernoa, 2022, Circle of Seven Interview)

בחיבור לידיעה בגוף רביעי אנחנו הופכים מודעים לכך שישות גדולה יותר מחזיקה אותנו. היא תמיד היתה שם, אבל מעבר לתשומת ליבנו, והיא קוראת לנו להתקדם לפעולה. אנחנו תלויים בה והיא תלויה בנו.

שלם בחלקים וחלקים בשלם

4. ידיעה בגוף רביעי נוטה להופיע עם נוכחות משותפת מוגברת של השלם ושל האינדיבידואל, ויוצרת את האפשרות והחופש להתאים תשומת לב, כוונה ויכולת פעולה – ברמה האישית והקולקטיבית. ידיעה בגוף רביעי נולדת מתוך מערכת היחסים האינטימית בין כוונה לבין תשומת לב אישית וקולקטיבית. היא נוטה לעלות לפני השטח דרך חוויות משותפות של נוכחות עמוקה, שבהן אנשים חווים את עצמם בשלם ובזמנית חווים את השלם בתוך עצמם. דרך החוויה הזאת של השלם בתוך האינדיבידואל והאינדיבידואל בתוך השלם יכולים אנשים לזכות בתחושת מועצמת של המקום שלהם, ואיתה את החופש לממש את יכולת הפעולה שלהם, באופן שתואם כוונה ותשומת לב משותפות. כדי להמחיש את מערכת היחסים השלובה הזדדית בין יכולת פעולה לבין כוונה אינדיבידואליות וקולקטיביות, אנחנו פונים שוב לחוויה שהיתה לנו ביוזמה שקמה בתגובה למגפת הקורונה, GAIA. בתהליך בן שלושה חודשים אספנו נתונים על חוויותיהם של המשתתפים באמצעות סקרים, קבוצות מיקוד ותהליך דיאלוגי של הפקת משמעות מן התוצאות. (Pomeroy et al., 2021). כאן אנחנו מסתמכים על הנתונים הללו. במקרה הראשון, כאשר אנשים פוגשים את הכוונה המשותפת של קולקטיב, הם מסוגלים לעתים קרובות לראות שלם גדול יותר ולהחזיק את השלם הזה במודעות. משתתפים ציינו:

אני מרגיש ממוקד יותר ויכול "להתמקד במישור רחב יותר" (סקר סופי של GAIA)

כשראיתי ושמעתי [אנשים] מכל רחבי העולם נוצרה אצלי תחושה של קנה מידה גלובלי של סוג מעורבות שכה, הגוף-לב-תודעה שלי הם חלק מתנועת גוף-לב-תודעה מתפתחים וגדולים יותר. (סקר סופי של GAIA)

התיאורים האלה אינם כאלה של צופה מבחוץ, או פרספקטיבה של גוף שלישי; התפיסה המתרחבת הזאת של השלם כוללת את הצופה. כאשר אנשים רואים את עצמם כחלק מהקהילה או ממערכת מבוססת אקו, מתרחש משהו מעניין ובסיסי: הם מתחילים לראות את עצמם דרך עדשת השלם הזה. אנחנו שומעים את הדברים לעתים קרובות. ראו לדוגמה את הרפלקציה הזו של לואיס דומינגז (Luis Dominguez):

בזמן שהמרצה דיברה ביום שישי שעבר יצרתי קשר עם עצמי ועם מישהו שאני אוהב. הרגשתי שמה שהתרחש במפגש נוגע לי באופן אישי. (Luis Dominguez, 2020, GAIA Focus Group)

בהתחשב בהצהרה השנייה, הקול של מה או של מי גרם ללואיז להרגיש שהמפגש בשידור חי, עם אלפי משתתפים, נוגע לו בדרך אישית כלשהי? ברור מאליו שהדוברת לא כיוונה את מה שאמרה באופן ספציפי אל לואיז, כך שהחוויה שלו לא נבעה מאינטראקציה בין-אישית או מידיעה אינטר-סובייקטיבית בגוף שני. אבל התרחש דבר מה שהיה מבחינתו חשוב ואישי במידה עמוקה, שאת מקורו קשה לאתר במדויק. זה מה שאנחנו מזהים כידיעה בגוף רביעי. הידיעה שמופיעה בחוויה האישית שלנו, אבל אינה נובעת מתוכנו. מקורה לא בנו אלא בשדה, והגישה אליה היא דרך תשומת לב אישית וקולקטיבית. כאשר אנשים מתחברים לידיעה בגוף רביעי ורואים את עצמם מתוך השלם בדרך הזאת, מערכת היחסים שלהם עם השלם משתנה. במקום לאבד את עצמם בתחושת התמזגות (oneness) אנשים דווקא רואים באופן ברור יותר את האינדיבידואליות והפוטנציאל הרדום בתוכם אישית. פדרו פרז גילון (Pedro Perez Guillon), משתתף GAIA מצ'ילה, ביטא את התחושה כך:

ראיתי באחרים את החלומות שלי, וכך הבנתי שיש כוחות קולקטיביים המעצבים את העתידים המשותפים לכולנו. הייתי כמו זרע בבוא האביב... הרגשתי את המשיכה המגנטית של פריחה קולקטיבית. זכיתי בכך לתחושה רבה יותר של אמון בכוח הפנימי שרוצה לצמוח ולנבוע מכולנו. ככוח טבעי, אורגני ורגנרטיבי שמעצב מחדש אותנו, את עבודתנו ואת התרבות שלנו. (Pedro Perez Guillon, 2020, Personal Communication)

הפסיכולוג ההתפתחותי מייקל טומסלו (Michael Tomasello, 2022) מתאר את המאפיינים של יכולת הפעולה האנושית שמייחדת אותנו בשושלת האבולוציונית. הוא מתחקה אחר האבולוציה של יכולת הפעולה הזו, מיכולת פעולה מוכוונת-מטרה של לטאות, דרך יכולת פעולה מבוססת כוונה אצל יונקים, ועד ליכולת פעולה רציונלית אצל קופי אדם גדולים. השלב האבולוציוני בשושלת הזאת המבחין בין בני האדם למינים האחרים הוא יכולתנו להשתלב ביכולת פעולה משותפת. טומסלו (2022) כותב,

כך החלו בני האדם הקדומים לחשוב יחד עם שותפים באופן רציונלי, וליצור יכולת פעולה משולבת להגשמת מטרה משותפת. שיתופי הפעולה הללו התקיימו בשני רבדים: מצד אחד, רובד משותף של מטרות ותשומת לב, ומצד שני, רובד אינדיבידואלי של תפקידים ונקודות מבט אישיות. ניתן לראות בהם שני **אופנים** של יכולת פעולה (עמ' 101)

אם כן, המאפיינים הייחודיים של יכולת הפעולה האנושית היא יכולתנו להתאים את היעדים ואת תשומת הלב שלנו באופן קולקטיבי, או במילים אחרות, ליצור שדות משותפים של כוונה ותשומת לב. יש לנו יכולת לפעול יחד ולעצב במשותף את עתידנו באופן שמינים אחרים אינם יכולים, ואנחנו חווים את יכולת הפעולה האישית שלנו ביחס ליכולת הפעולה המשותפת הזאת.

ההיבט החיוני כאן, ומה שמבחין ידעה בגוף רביעי מצורות מזיקות יותר של חוויה קולקטיבית, כגון חשיבה קבוצתית (Janis, 1997) או אי לכידות קבוצתית (incohesion, Hopper, 2009)¹² הוא החופש לבחור להשתלב בתשומת לב ובכוונה קולקטיביות. זהו המאפיין העיקרי של ידיעה בגוף רביעי: היא לא מניפולטיבית. נהפוך הוא, מרגע שזכינו לתחושה מוגברת של השלם ושל מקומנו בו, אנחנו יכולים לבחור לפתוח את עצמנו למה שרוצה לעבור דרכנו. החוויה היא כזאת של יכולת פעולה ושל כניעה בעת ובעונה אחת. בובר (Buber, 1970) כותב, "ה-אתה [שדה חברתי] נקרה אלי. אבל אני נכנס לזיקת מישרין אליו. אמור מעתה שהזיקה היא היבחרות ובחירה, סבילות ופעילות כאחת." (p. 62)¹³ המלומד והאמן האבוריגיני טיסון ינקפורטה (Tyson Yunkaporta, Apalech Clan) מקווינסלנד מתאר את מערכת היחסים בין יכולת הפעולה האישית לקולקטיבית באופן הזה:

¹² ראו אצל Bockler (2023) דיון מלא בצד הצל של קבוצות.

¹³ בובר, 30.

עליך לאפשר לעצמך לעבור שינוי דרך האינטראקציה עם אחרים והידע העובר דרכך מהם. הידע והאנרגיה האלה יזרמו דרך המערכת כולה בלולאות משוב, ועליך להיות מוכן להשתנות, כדי שלולאות המשוב הללו לא יחסמו. (Yunkaporta, 2020, p. 87) ובה במידה שמפגש עם השדה החברתי משנה אותנו, אנחנו גם משנים אותו.

"אפקטיבי במידה מדהימה"

5. ידיעה בנוף רביעי נוטה להפעיל שדות חברתיים מחוללים לטווח ארוך יותר היוצרים תוצאות מעשיות בנות קיימא ומשמעותיות.

אחת הדרכים שבהן הרגשנו שנוכל להבין את הפרספקטיבה בגוף רביעי בנתונים ובחוויה האישית שלנו היתה דרך השפעתה. כפי שמתקף בסיפור של נבושה, החיבור לחוויה המתוארת בנקודות לעיל מלווה לעתים קרובות, באופן מפתיע, בשינוי עמוק באופן שבו אנשים משתפים פעולה ובתוצאות המעשיות שהם מפיקים. כדבריה של הפסיכולוגית אלינור רוש (Eleanor Rosch), "פעולה מתוך מודעות... יכולה להיות אפקטיבית במידה מדהימה" (ראו Scharmer, 2016, p. 166).

ניסוי אחד כזה נערך במעבדת המנהיגות בליבריה של Sustainable Development Goals (SDG) של האו"ם. המעבדה תוכננה במשותף על ידי מנהיגים מן האו"ם ו-Prencing-Institute, וחיברה בין מנהיגים של 25 סוכנויות או"ם בליבריה (UN Country Team), גורמים בחברה האזרחית ואנשי ממשל, באופן מקוון ופנים-אל-פנים, בין אוקטובר 2022 לינואר 2023. הם התקדמו יחדיו בתהליך מונחה של שינוי מערכתי מבוסס מודעות. צוות ההנחיה, שהיה מעוניין להבין טוב יותר את החוויה של המעבדה והשפעתה, היה מעורב בתהליך חקר, קודם כול דרך רפלקציה מובנית משל עצמו, ואז באמצעות ראיונות וקבוצות מיקוד (ראו טבלה 2). בסיכום החוויה שלהם, אנשי הצוות – לזי אלפרין סולמס, טאו לורדש ושרון מוניאקה (Liz Alperin Solms, Teo lordache, sharon Munyaka) – שיתפו, כבר מתחילת פעולתה של המעבדה חווינו זרימה והתפעמות ותחושה של דיוק, והרגשנו שהיא עשויה להיות טרנספורמטיבית. אנחנו לא אומרים שהכול היה מושלם. לא הכול היה מושלם. האתגרים בליבריה אדי-רים: העוני, השחיתות, הפצע העמוק של עשרים שנות מלחמה, היעדר תשתיות. אבל הרגשנו שאנחנו נמשכים לתוך מערכת מבוססת אקו שהיתה תחושה מורגשת שהיא "מוכנה", והיה אפשר לחוש זרימה או "הנחיה" לאורך ששת חודשי המעבדה. (Liberia SDG Leadership, Lab Facilitation Team, 2023, Action Inquiry Reflection)

אמנם התוכנית עצמה היתה קצרה יחסית, אבל האבות-טיפוס שצמחו מהמעבדה מרשימים במשמעות ובקנה מידה שלהם. ביניהם:

- "התבגרות בלי עיוות" צמחה כאב-טיפוס לתוכנית עבודה עם מנהיגים מקומיים ועם דמויות סמכות במטרה להחליף מילת נשים (female genital mutilation, FGM) במנהגים תרבותיים חלופיים המכבדים טקסי התבגרות ומבנים חברתיים וכלכליים הכרוכים בהם.
- קמפיין יחסי הציבור "אנחנו ליבריה אחת" נוצר במטרה לערב גופים מהחברה האזרחית ודמויות ציבוריות למטרת קידום זהות ליברית משותפת וחיובית לפני בחירות ארציות. הבחירות ב-2023 זכו לשבחים כתהליך כולל שסימן העברה שלווה של הכוח במדינה שההיסטוריה שלה רוויה הפיכות צבאיות ותסיסה פוליטית.
- מוקד של האו"ם הוקם באזור של המדינה שהיה מנותק במשך רוב השנה בשל דרכים שלא ניתן לעבור בהן, ואפשר הקצאה של משאבים והעברתם דרך צינורות מקומיים של קבלת החלטות במקום ברמה הארצית. שההיסטוריה שלה רוויה הפיכות צבאיות ותסיסה פוליטית.

השפעתה הגדולה ביותר של המעבדה, ככל הנראה, לא היתה ביוזמות שצמחו ממנה אלא בשינויים שחוו מנהיגים בתפיסות שלהם לגבי עצמם ותפקידם. ראש סוכנות אחת סיפרה שהבינה שכאשר היא מסתובבת בבוקר לפני העבודה ושותה קפה עם הנהגים של הסוכנות היא עושה עבודה חשובה וחשה מה נדרש. פקיד בכיר במשרד שעוסק בהערכה ומדידה הבין אינסטינקטיבית שהוא לא יכול לעשות בחינה נוספת של המדינה דרך ישיבה במשרדו וקריאת דוחות מחקר, אלא יצא מיד לדבר עם עמיתים רלוונטיים בגופים אחרים של האו"ם ועם פעילים בחברה האזרחית ובממשלה. וראש משרד UN Women פתחה את עבודה של הסוכנות כדי שקבוצות מהקהילה, עמותות, קבוצות נשים וממשל מקומי יוכלו להשתתף בתכנון, בהנהגה וביישום של יוזמות. צעירה אחת מהחברה האזרחית, מובילה בקהילה הבינלאומית של ארגונים לא-ממשלתיים (NGOs), אמרה:

באופן אישי הבנתי שאני רוצה לעשות משהו ברמה גבוהה יותר כדי שתהיה לי גישה רבה יותר להשפעה על שינוי. אני רואה את הפוטנציאל לעשות זאת, ואחרת לא היתה לי גישה למידע הזה. לא הייתי מסוגלת לדמיין שאני יכולה להשפיע על שינוי במדינה או ברמה הלאומית. אבל הצלחתי. זה משהו שאני יכולה להיות גאה בו ולעבוד לקראתו. (Aisha Lai, 2023, Liberia) (SDG Leadership Lab Action Inquiry)

כל היוזמות והשינויים האלה עלו מחוויה שהיו מעורבים בה רק שלושים מנהיגים מגופים שונים במהלך כשישה חודשים. איך הדבר אפשרי? המתאם המקומי של האו"ם בליבריה תהה על ההשפעה של התאמת תשומת לב וכוונה באופן קולקטיבי. בהתייחסות לתרגיל "מיפוי המערכת" שמשתמש בתבונת הגוף לתמיכה בחישת המערכת הוא ציין:

היתה הרגשה שיש מערכת מבוססת אקו (אם נשתמש בביטוי שחוק), שמשא אפשרה לאנשים להבין שלכולם יש חשיבות, ושהיעדרם ייצור קושי, מבחינת המחויבות. מבחינתי הדבר בלט מאוד בזמנו. (Niels Scott, 2023, Liberia) (SDG Leadership Lab Action Inquiry)

באמצעות חוויית המעבדה נוצרה דרך של ידיעה והבנה של המערכת ושל מקומך בתוכה, שלא היתה קיימת קודם לכן. לטענתנו, הידיעה הזאת היא זרז לפעולה חדשה. למעשה, מקור הידיעה הזאת אינו נובע מאדם מסוים או מקבוצה מסוימת, ולא מצוות המנחים. אלא זה מקור של ידיעה שעד כה כמעט ולא כונה בשם, אבל מרגישים ומוזהים אותו – זאת הידיעה שנוצרת אליה גישה, היא לא נוצרת במשותף. המנחה ליז אלפרין סולמס שיתפה:

הרגשנו כאילו אנחנו על סף של מה שרצה לקרות בשלב הבא – כאילו משהו מתקשר איתנו. היתה לנו תוכנית קיימת, אבל פשוט התברר לנו מה צריך להתרחש. (Liz Solms, 2024,) (Personal Communication)

אנחנו טוענים שידיעה בגוף רביעי והפוטנציאל הרדום שנמצא בתוכה זמינים תמיד. הם תמיד נוכחים, אבל לא תמיד גלויים. שדות חברתיים מחוללים או בעלי איכות גבוהה מספקים את התנאים לכך שנוצרת גישה לידיעה בגוף רביעי.

התאמה של תשומת לב, כוונה ויכולת פעולה

אמנם ניסחנו את חמש הנקודות לעיל בצורה נפרדת ומובחנת כדי להמחיש את תכונותיהן, אבל למעשה כולן היבטים של חוויה אחת מאוחדת. מה הקוד האפיסטמולוגי וטבעה העמוק יותר של החוויה? בספר שצולל עמוק יותר לתוך החוויות הללו היא מאופיינת ככזאת שיש לה את שני המאפיינים האפיסטמולוגיים הבאים:

1. כאשר תשומת לב מעמיקה, עולה מתוכה כוונה.

2. כאשר כוונה מעמיקה, עולה מתוכה יכולת פעולה.

(Scharmer & Kaufer, forthcoming)

המסע במורד הצד השמאלי של ה-U נוגע במהותו בעיקרון הראשון: העמקת ההבנה של הפרספקטיבות השונות הרלוונטיות בהקשר חברתי בדרך שמולידה את הכוונה הנמצאת ביסודה: לא רק מה שקיים כרגע אלא גם העתיד שרוצה להתגלות דרכנו.

שלושת המאפיינים הראשונים של ידיעה בגוף רביעי מתייחסים לפנייה האפיסטמולוגית הראשונה הזאת: תשומת לב היוצרת כוונה. (1) דרכי אבל לא נובע ממני; (2) ביזור התפיסה שלי בנוגע לזמן, מרחב, תחושה ועצמי; ו-(3) תחושה מוגברת של אפשרות ופוטנציאל בתוך שדה הפעולה שלי. שני המאפיינים האחרונים מחוברים בצורה ברורה יותר לכוונה שעולה מתוכה יכולת פעולה: (4) נוכחות עמוקה משולבת של השלם-בתוך-האינדיבידואל ושל האינדיבידואל-בתוך-השלם, המובילה להקשר משותף והתאמת כוונה, תשומת לב ויכולת פעולה; וכן (5) השפעה משמעותית לטווח ארוך ותוצאות מעשיות ("אפקטיבי בצורה מדהימה").

לקראת תשתית אפיסטמולוגית להתחדשות חברתית

במשיכה של שלל הקצוות הפתוחים אלה לאלה היינו רוצים לסיים בארבע נקודות מסכמות.

ראשית, פתחנו את המאמר בטענה שהאתגר הראשון במעלה של תקופתנו הוא לא שינוי אקלים, התפוררות חברות או התפשטותה של הבינה המלאכותית. האתגר העיקרי העומד מולנו הוא התחושה הרווחת מאוד, בעיקר בקרב צעירים, שאולי כבר מאוחר מדי לשנות כיוון. אנחנו יודעים מה הבעיות. אנחנו יודעים מה הפתרונות. אבל אנחנו לא מיישמים אותם. ההבנה הזאת שימשה נקודת מוצא לשאלה שהצבנו: מה צריך לקרות כדי להתמודד עם הפער האדיר בין ידיעה לעשייה המגדיר את הרגע הנוכחי? לדעתנו, מה שאנחנו צריכים לעשות הוא להפעיל צורה של ידע וידיעה המפליגה מעבר להבניות המסורתיות שסביבן מאורגנות הרבה ממערכות הלמידה, הידע והמנהיגות שלנו: ידיעה בגוף רביעי. הניסוח הזה אולי חדש, אבל אנחנו עובדים עם ידיעה מהסוג הזה בתהליכים רחבי היקף של טרנספורמציה והנעה של מערכות מבוססות אקו מזה יותר משני עשורים וחוונו את האפקטיביות שלה בהקשרים ובמקומות שונים. אנחנו מכירים אותה טוב מאוד מתוך התנסות ישירה, וכך גם רבים העוסקים בתהליכי טרנספורמציה, אבל כיוון שהיא לא תואמת אף אחת מהקטגוריות הקיימות כבר ליצירת ידע ולמידה אנחנו לא מדברים עליה.

שנית, רמת הידיעה העמוקה יותר הזאת כוללת מכלול של מאפיינים חווייתיים ייחודיים. אנחנו מתארים כאן חמישה מהם: (1) ידע שעובר דרכי אבל לא נובע ממני; (2) ביזור התפיסה שלי לגבי זמן, מרחב, תחושה ועצמי; (3) תחושה מוגברת של אפשרות ופוטנציאל שבמסגרתה משהו שנראה בלתי מושג נחוה פתאום ככה הנמצא בהישג יד; (4) תחושה של יכולת הפעולה שלי בעזרה ל"יקום" (השדה החברתי הרחב יותר) להתפתח (נוכחות עמוקה משותפת של השלם-באינדיבידואל וההיפוך); ו-(5) השפעה משמעותית לטווח ארוך במונחי תוצאות מעשיות ("אפקטיבי במידה מדהימה"). הרשימה לא בהכרח מלאה, אבל היא מפנה את תשומת הלב לרמה עמוקה יותר של חוויה בתהליכים מורכבים של שינוי שבדרך כלל אינה נמצאת במוקד, כיוון שחסר לנו אוצר מילים עבודה.

שלישית, אפשר ללמוד את הידיעה בגוף רביעי, הידיעה של השדה. למעשה, רבים כבר מזהים אותה. אד שיין המשיג, בעבודתו על תרבות ארגונית, את מה שהיה ידוע במרומו אבל לא נוסח בחיים הארגוניים. הוא הגדיר תרבות בתור "מערך של הנחות משתמעות משותפות ומובנות מאליהן שקבוצה מחזיקה בהן, וקובעות את האופנים שבהם היא תופסת, חושבת ומגיבה בסביבותיה השונות," והוא מציין שהיא "אחד הכוחות החזקים והיציבים ביותר הפועלים בארגונים" (Schein, 1996, p. 231). כאן ניסינו באופן דומה לבטא בשפה את מה שידוע אבל איננו מובע דיו במילים. במקרה שלנו, אנחנו לא בוחנים כל כך מהי התרבות, אלא מה מצוי בתוך תהליך היווצרותה – ההוויה שלה ככלל והידיעה השוכנת שם. בהינתן שמחוללי שינוי ורבים העוסקים בכך התנסו בידיעה בגוף רביעי, הפוטנציאל שהיא תהפוך להיות עמוד תווך ללמידה, יצירת ידע ומנהיגות בעתיד ניכר.

רביעית, אנחנו נמצאים בבירור בתחילת החקירה של מטא-קטגוריה חדשה של חשיבה ופעולה המפליגה מעבר לצורות המסורתיות של ידע אובייקטיבי (גוף שלישי), סובייקטיבי (גוף ראשון) ואינטר-סובייקטיבי (גוף שני), והיא עשויה להוליד תשומת לב, כוונה ויכולת פעולה הוליסטית יותר על סמך הידיעה שמסגרנו טנטטיבית כמטא-קטגוריה רביעית של ידיעה טרנס-סובייקטיבית או, כזאת שהיא מעבר לעצמי. ככל שנבין באופן עמוק יותר את היסודות האפיסטמולוגיים והאונטולוגיים הללו, שכל צורות הידיעה האחרות נוטות לצמוח מהם ולחזור אליהם, כך ישרתו המסגרות המושגיות שלנו באופן טוב יותר את הצרכים האבולוציוניים העמוקים יותר של החברות שלנו וכוכב הלכת שלנו, תוך כדי מעבר הדרגתי מרב-משבריות ודיכאון קולקטיבי להתחדשות רב-מערכתית וליכולת פעולה קולקטיבית. שרי מיטשל, Penawahpskek מאומת Penobscot, כותבת,

בחיינו בימים קשים אלה חשוב לזכור שאף אחד ואחת מאיתנו לא נמצאים כאן במקרה. נכנסנו לעולם הזה במטרה ברורה לסייע לשינויים שמתגלים בעת הזו, והבאנו איתנו את המתנות הדרושות להגשמת המשימה. איש מאיתנו אינו חורג מתקופתו או ממקומו, גם אם רבים מאיתנו איננו מתואמים עם דרך האמת שלנו. טביעת הרגל הייחודית שלנו הכרחית לדפוס הרחב יותר המתגלה. (Mitchell, 2018, p. xx)

תקוותנו היא שבאמצעות העמדה של ידיעה בגוף רביעי במרכז, נוכל לספק בסיס אפיסטמי שיאפשר לאנשים ולקולקטיבים לזהות, להתחבר ולבטא את משימתם – את "טביעת הרגל הייחודית" שלהם – בתוך הדפוס הרחב יותר והתנועה הנוצרים ברגע הנוכחי.

- Bird, K. (2018). *Generative scribing: A social art of the 21st century*. PI Press.
- Bockler, J. (2022). Group coherence: Its shadow and its generative potential. *Journal of Awareness-Based Systems Change*, 2(2), 173–182.
<https://doi.org/10.47061/jasc.v2i2.5059>
- Bradbury, H. (Ed.). (2015). *The SAGE handbook of action research* (3rd ed.). SAGE.
- Brydon-Miller, M., & Coghlan, D. (2019). First-, second-and third-person values-based ethics in educational action research: Personal resonance, mutual regard and social responsibility. *Educational Action Research*, 27(2), 303–317.
<https://doi.org/10.1080/09650792.2018.1445539>
- Buber, M. (1966). *The way of response*. Schocken Books.
בובר, מרטין "פני אדם – בחינות באנתרופולוגיה פילוסופית". מוסד ביאליק 1962. (חלק מפרקי הספר תורגמו בידי חנוך קלעי ונערכו בידי המחבר)
- Buber, M. (1970). *I and thou* (Vol. 243). Simon and Schuster.
בובר, מרטין. "אני ואתה", ירושלים, 2003. עברית: יהושע אמיר
- Coghlan, D. (2019). *Doing action research in your own organization*. SAGE.
- De Jaegher, H., & Di Paolo, E. (2007). Participatory sense-making: An enactive approach to social cognition. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 6, 485–507.
<https://doi.org/10.1007/s11097-007-9076-9>
- De Quincey, C. (2000). Intersubjectivity: Exploring consciousness from the second-person perspective. *Journal of Transpersonal Psychology*, 32(2), 135–156.
- Depraz, N., Varela, F. J., & Vermersch, P. (Eds.). (2003). *On becoming aware: A pragmatics of experiencing* (Vol. 43). John Benjamins Publishing. <https://doi.org/10.1075/aicr.43>
- Gallese, V. (2014). Bodily selves in relation: Embodied simulation as second-person perspective on intersubjectivity. *Philosophical transactions of the royal society B: biological sciences*, 369(1644), 1–10. <https://doi.org/10.1098/rstb.2013.0177>
- Gearty, M. R., & Coghlan, D. (2018). The first-, second-and third-person dynamics of learning history. *Systemic Practice and Action Research*, 31, 463–478. <https://doi.org/10.1007/s11213-017-9436-5>
- Gilbert, E. (2016). *Big magic: Creative living beyond fear*. Penguin.
גילברט, אליזבת. "קסם גדול: חיים יצירתיים מעבר לפחד". כנרת, 2016, מאנגלית: יעל אכמון
- Goodchild, M. (2021). Relational systems thinking: That's how change is going to come, from our Earth Mother. *Journal of Awareness-Based Systems Change*, 1(1), 75–103.
<https://doi.org/10.47061/jabsc.v1i1.577>

Goodchild, M. (2022). Relational systems thinking: The Dibaajimowin (story) of retheorizing “systems thinking” and “complexity science”. *Journal of Awareness-Based Systems Change*, 2(1), 53–76. <https://doi.org/10.47061/jabsc.v2i1.2027>

Hodgson, A. (2013). Towards an ontology of the present moment. *On the Horizon*, 21(1), 24–38. <http://dx.doi.org/10.1108/10748121311297049>

Hopper, E. (2009). The theory of the basic assumption of incohesion: Aggregation/massification or (BA) I: A/M. *British Journal of Psychotherapy*, 25(2), 214–229. <https://doi.org/10.1111/j.1752-0118.2009.01116.x>

Hynes, G. (2013). First, second, and third person inquiry. In K. Froggatt, J. Hockley, & K. Heimerl (Eds.), *Participatory research in palliative care: Actions and reflections* (pp. 53–63). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199644155.003.0005>

Janis, I. L. (1997). Groupthink. In R. P. Vecchio (Ed.), *Leadership: Understanding the dynamics of power and influence in organizations* (pp. 163–176). University of Notre Dame Press. (Reprinted from *Psychology Today*, November 1971, 443–447)

Johnson, T., Allport, T. & Boulton, A. (2024). Te Ruru: Co-creating an Indigenous systems change framework. *Journal of Awareness-Based Systems Change*, 4(1), 49–75.

Kaiser, N., & Butler, E. (2021). Introducing social breathing: A model of engaging in relational systems. *Frontiers in Psychology*, 12, 571298. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.571298>

Marshall, J. (2004). Living systemic thinking: Exploring quality in first-person action research. *Action Research*, 2(3), 305–325. <https://doi.org/10.1177/1476750304045945>

Marshall, J. (2015). First-person action research and critical reflection. In J. Fook, V. Collington, F. Ross, G. Ruch, & L. West (Eds.), *Researching critical reflection* (pp. 133–142). Routledge.

Maturana, H. R., & Varela, F. J. (1991). *Autopoiesis and cognition: The realization of the living* (Vol. 42). Springer Science & Business Media. <https://doi.org/10.1007/978-94https://doi.org/10.1007/978-94-009-8947-4009-8947-4>

Mitchell, S. (2018). *Sacred instructions: Indigenous wisdom for living spirit-based change*. North Atlantic Books.

Moore, C., & Barresi, J. (2017). The role of second-person information in the development of social understanding. *Frontiers in Psychology*, 8, 277164. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01667>

Pauen, M. (2012). The second-person perspective. *Inquiry*, 55(1), 33–49. <https://doi.org/10.1080/0020174X.2012.643623>

Pomeroy, E., & Herrmann, L. (2023). Social fields: Knowing the water we swim in. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 00218863231174957. <https://doi.org/10.1177/00218863231174957>

Pomeroy, E., Herrmann, L., Jung, S., Laenens, E., Pastorini, L., & Ruiter, A. (2021). Exploring action research from a social field perspective. *Journal of Awareness-Based Systems Change*, 1(1), 105–117. <https://doi.org/10.47061/jabsc.v1i1.676>

–
Pomeroy, E., & Oliver, K. (2018). Pushing the boundaries of self-directed learning: Research findings from a study of u. lab participants in Scotland. *International Journal of Lifelong Education*, 37(6), 719–733. <https://doi.org/10.1080/02601370.2018.1550447>

Pomeroy, E., & Oliver, K. (2021). Action confidence as an indicator of transformative change. *Journal of Transformative Education*, 19(1), 68–86. <https://doi.org/10.1080/02601370.2018.1550447>

Reason, P., & Bradbury, H. (2008). Concluding reflections: Whither action research. In P. Reason & H. Bradbury (Eds.), *The SAGE handbook of action research: Participative inquiry and practice* (2nd ed., pp. 695–707). SAGE Publications.

Reason, P., & Torbert, W. (2001). The action turn: Toward a transformational social science. *Concepts and Transformation*, 6(1), 1–37. <https://doi.org/10.1075/cat.6.1.02rea>

Redcay, E., & Schilbach, L. (2019). Using second-person neuroscience to elucidate the mechanisms of social interaction. *Nature Reviews Neuroscience*, 20(8), 495–505. <https://doi.org/10.1038/s41583-019-0179-4>

Rosa, H. (2018). The idea of resonance as a sociological concept. *Global Dialogue*, 8(2), 41–44.

Scharmer, O. (2000, January 12). Three gestures of becoming aware: A conversation with Francisco Varela. https://pi2022.s3.amazonaws.com/doc_varela_2000_32d1683924.pdf

Scharmer, O. (2001). Self transcending knowledge: Sensing and organizing around emerging opportunities. *Journal of Knowledge Management*, 5(2), 137–151. <https://doi.org/10.1108/13673270110393185>

Scharmer, O. (2003, September 15–16). The presence of the circle being: Conversation with the Circle of Seven. https://pi-2022.s3.amazonaws.com/doc_Co7_2003_2e4aed0664.pdf

Scharmer, O. (2017, December 7). The blind spot: Uncovering the grammar of the social field. *HuffPost*. https://www.huffpost.com/entry/uncovering-the-grammar-of-the-social-field_b_7524910

Scharmer, O. (2016). *Theory U: Leading from the future as it emerges* (2nd ed.). BerrettKoehler Publishers.

Scharmer, O. (2018). *The essentials of Theory U: Core principles and applications*. Berrett-Koehler Publishers.

Scharmer, O., & Kaufer, K. (2013). *Leading from the emerging future: From ego-system to eco-system economies*. Berrett-Koehler Publishers.

Scharmer, O., & Kaufer, K. (forthcoming). *Presencing: 7 Practices for transforming self, society, and business*. Berrett-Koehler Publishers.

Scharmer, O., Pomeroy, E., & Kaufer, K. (2021). Awareness-based action research: Making systems sense and see themselves. In D. Burns, J. Howard, & S. Ospina (Eds.), *The SAGE handbook of participatory research and enquiry* (pp. 633–648). SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781529769432.n45>

Schein, E. H. (1996). Culture: The missing concept in organization studies. *Administrative Science Quarterly*, 41(2), 229–240. <https://doi.org/10.2307/2393715>

Schilbach, L., Timmermans, B., Reddy, V., Costall, A., Bente, G., Schlicht, T., & Voegeley, K. (2013). Toward a second-person neuroscience. *Behavioral and Brain sciences*, 36(4), 393–414. <https://doi.org/10.1017/S0140525X12000660>

Tomasello, M. (2022). *The evolution of agency: Behavioral organization from lizards to humans*. MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/14238.001.0001>

Varela, F. J., & Shear, J. (1999). First-person methodologies: What, why, how. *Journal of Consciousness Studies*, 6(2-3), 1–14.

Yunkaporta, T. (2019). *Sand talk: How Indigenous thinking can save the world*. Text Publishing.
דילן, בוב. *כרוניקות, חלק 1*. מודן 2007. מאנגלית: ירון פריד